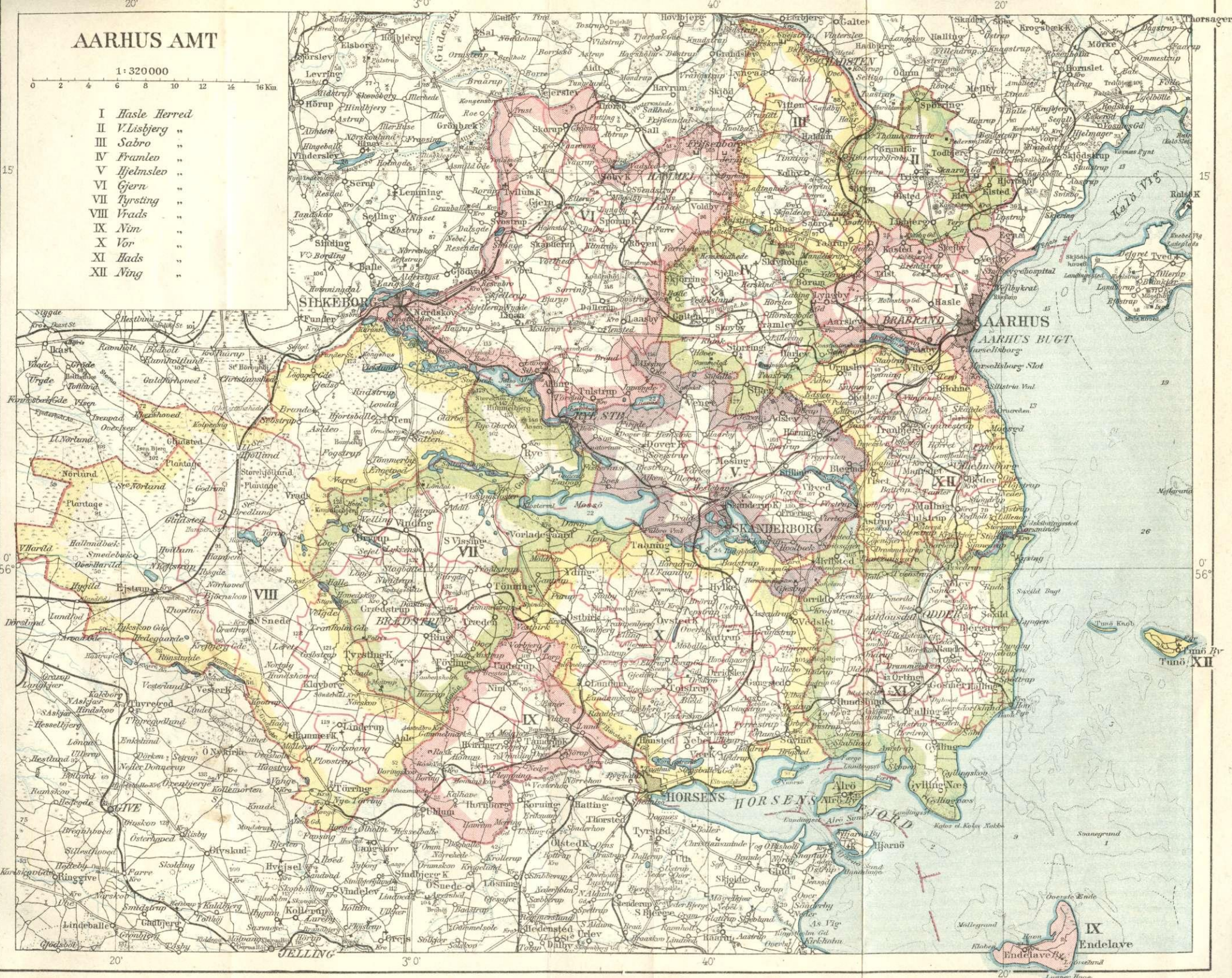

AARHUS AMT

1:320 000

A horizontal number line representing distance in kilometers. It starts at 0 and ends at 16. Major tick marks are labeled at 0, 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, and 16. Minor tick marks are present at every 1 km interval. A solid dot is placed on the tick mark for 10 km.

I	<i>Hasle Herred</i>	
II	<i>V. Listbjerg</i>	"
III	<i>Sabro</i>	"
IV	<i>Framlev</i>	"
V	<i>Hjelmstev</i>	"
VI	<i>Gjern</i>	"
VII	<i>Tyrsting</i>	"
VIII	<i>Vrads</i>	"
IX	<i>Nim</i>	"
X	<i>Vor</i>	"
XI	<i>Hadst</i>	"
XII	<i>Ning</i>	"

Horsens.

1421

Horsens Købstad ligger i Nim Herred (skønt adskilt fra det øvrige af Herredet ved Hatting Hrd., Vejle Amt) under $55^{\circ} 51' 43,95''$ n. Br. og $2^{\circ} 43' 29''$ v. L. for Kbh. — $9^{\circ} 51' 11''$ ø. L. f. Grw. — (beregnet for Frelseres Kirkes Taarnspir). Byen ligger terrasseformet lejret op ad en Bakke ved det inderste af Horsens Fjord, mest paa dennes nordl. Bred, hvor Bygholm Aa løber ud i Fjorden og gennemstrømmer Byens sydligste Del. Fra Højderne mod N. er der vide Udsigter over Byen, det omliggende Land og Fjorden. Paa Bakken NV. for Kirkegaarden er der 39 m, i den nordl. Udkant af Byen (Smedegades Forlængelse) 21 m, og

ved Hj. af Søndergade og Hospitalsgade 2,5 m. Byen ligger omtr. 39 km SV. for Aarhus, 19 km SSV. for Skanderborg og 24 km NØ. for Vejle (ad Jærnbanen henh. 52 km, 29 km og 31 km). Bygrundens største Udstrækning fra Ø. til V. er omtr. 3,5 km, det bredeste Sted fra N. til S. er omtr. 3 km. Byen er temmelig regelmæssig bygget med flere meget brede Gader med mange smukke, anseelige Bygninger; navnlig er Søndergade usædvanlig bred (nogle Steder 25 m). Den fortsættes mod V. i Jessensgade, for Enden af hvilken Banegaarden ligger, og mod Ø. over Kirketorvet i Borgergade og Slotsgade. Andre Hovedaarer er den med Søndergade parallelt løbende Nørregade og de mod N. gaaende Gader Smedegade og Hestedamsgade med dens Fortsættelse Allégade, der udmunder i Nørretorv, hvorfra Nørrebrogade fører ud til Landevejen til Skanderborg og Vestergade til Silkeborg Landevej. Mod S. gaar fra Søndergade Hospitalsgade og dens Fortsættelse Sønderbrogade, som udmunder i Landevejen til Vejle. Parallelt med og S. for Søndergade løber Aaboulevar den, anlagt 1903-04 ved Tilfyldning af det gl. Aaløb for en Bekostning af c. 300,000 Kr., hvortil Grundejerne bidrog 90,000 Kr.; der blev skabt en anelig, bred Gade, men paa Bekostning af et malerisk gammelt Kanalparti med 7 Broer. Paa Søndergade findes flere interessante, ældre Huse med brede Stentrupper; ogsaa i Borgergade, Nørregade, Badstuegyde, ved Aaboulevar den, i Smedegade og a. St. er bevaret ældre Bygninger, navnlig en Række anelige Bindingsværks Gaardpartier fra 18. Aarh., men i øvrigt har Byen et nymodens Præg, og hele nye Kvarterer er opstaaet i de senere Aar, saaledes især mod Ø. og paa Bakken N. for Byen, ogsaa S. for Aaen paa Spedalsø, er der blevet mere bebygget, men mod V. har det lave Strøg langs Aaen været en Hindring for Byens Vækst.

Byen har 152 Gader og Stræder og 4 Torve. Købstadsgrunden med tilhørende Markjorder udgør 765 ha, og der var $\frac{1}{2}$ 1921 2599 Huse. Af Arealet var i 1919 236 ha besaaede, 139 Grønfoder og Græsning, 112 Haver o. l., 9 Skov, 204 bebygget Grund, Veje o. l. og 4 Vandareal. Det saml. Hartkorn var 1905 128 Td. Der fandtes 157 Jordbrug i den egtl. Købstad med 71 Td., 3 Jordbrug med Avlsbygninger paa Markjorderne

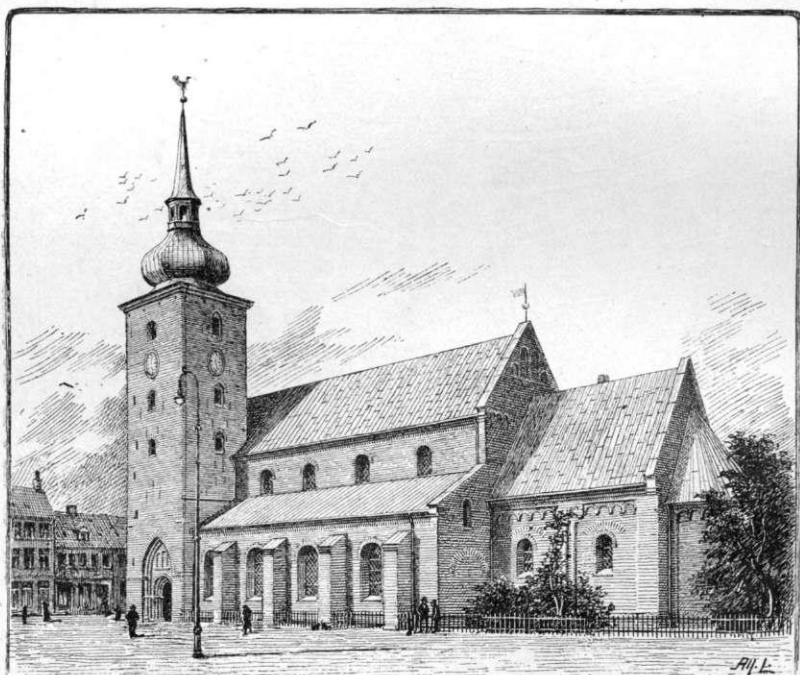

Efter Generalstabens Revision 1924 med tilførelse af
de nye Banegårdsanlæg efter Statsbanernes Plan

med 2 Td. Hk. Jorderne udskiftedes 1831; Græsningsretten, der som en Servitut hvilede paa Jorderne, afløstes da mod et Ækvivalent paa 203 Td. Ld., der uddeltes til Stederne i Byen efter deres Grundtakst (dog modificeret saaledes, at intet fik over 1 Td. Ld. og intet under 920 □ Al.). Paa Markjorderne ligger, foruden en Del Gadebebyggelser, af offentlige Bygninger kun Slagtehuset og Epidemihuset.

Bygningernes saml. Brandforsikringssum udgjorde 1925 80 Mill. Kr. Ved Vurderingen til Ejendomsskyld 1924 udgjorde den samlede Vurderingssum 94,178,000 Kr., deraf Jordværdien 28,198,000 Kr.

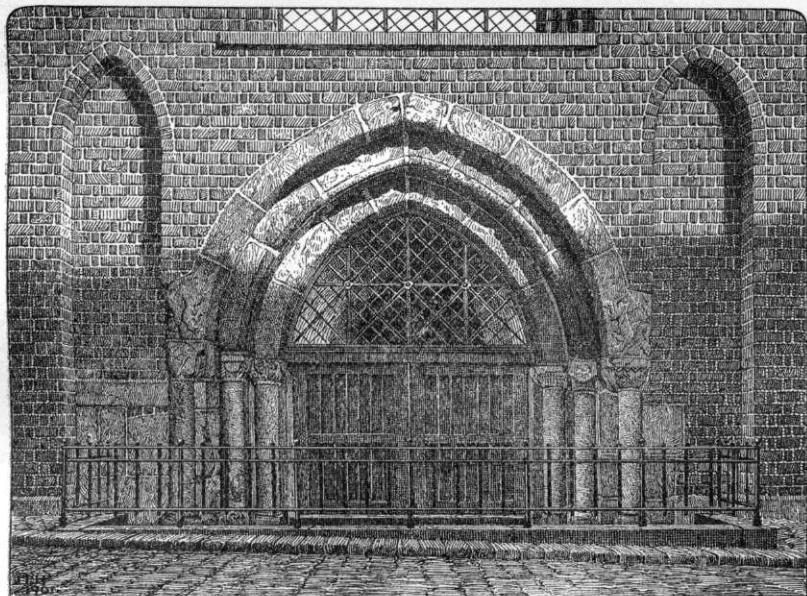
Vor Frelzers Kirke.

Af Byens offentlige og andre Bygninger samt Institutioner nævnes:

Vor Frelzers Kirke, paa den nordl. Del af Kirketorvet, indtil 1794 kaldet *Skt. Ibs Kirke*, bestaar af Langhus, delt i 3 Skibe, Kor med halvrund Apsis mod Ø. og Taarn mod V., tilbygget ved Langhusets Sydvesthjørne, saa at Taarnmuren ligger i Flugt med Kirkens Vestgavl, samt lille Tilbygning ved Kirkens nordvestl. Hjørne. Hele Kirkens indv. Længde er omtr. 42 m, deraf Koret 12,8, Bredden 17,5 m, deraf Midtskibet 7,8, Korets Bredde 6,3 m. Den oprindl. Del, Langhus og Kor med Apsis, er opført i sentromansk Tid af store røde Mursten paa Granitsokkel med Skraakant. Kor og Apsis er prydet med Lisener og Rundbuefriser. Sideskibene har mod Ø. oprindl. haft en halvrund Afslutning (det nordl. Sideskib har nu en lille femsided Udbygning, der stammer fra Kyrasserernes Tid, og hvorigennem de havde Indgang til deres Stol). I Midtskibets, indtil Tagskægget omtr. 21 m høje Vestgavl, med rundbuede Blindinger, staar en nu spidsbuet

Granitportal med 3 Søjler paa hver Side, med Dyrefigurer og Slyngninger; Portalen, tilmuret indtil sidste Restauration, stammer sikkert fra en ældre Kirke (afb. i Tegn. af æ. nord. Ark. 1. S. 1. R. Pl. 16). Over Portalen findes et stort Vindue, der ogsaa til Dels har været tilmuret og erstattet med et mindre, spidsbuet Vindue. Paa Siderne af Portalen er der, adskilt ved store Blindinger og Piller, et lille, rundbuet Vindue, ogsaa fremdraget ved Restaurationen. I gotisk Tid er der i Kirken blevet indbygget Hvælvinger, i Koret 2, omtr. 7 m over Gulvet (Halvkuppelhvælvingen i Apsis er oprindl.), i Midtskibet 5, omtr. 13 m over Gulvet, og i det sydl. Sideskib 4, c. 7 m. Det nordl. Sideskib har fladt Loft, men har ogsaa haft Hvælvinger, der vistnok er nedtagne i 18. Aarh., maaske da der opsattes

Portal ved Vor Frelsers Kirkes Vestgavl.

Pulpiturer her (ved en Synsforretning 1736 var Hvælvingerne her meget brøstfældige). Taarnet, der oprindl. har haft Kamgavl (1695 nedtoges „et lidet, gammelt, ubrugeligt Taarn, som stod paa den vestre Ende af Skt. Ibs Kirke paa Kammen“), er vistnok opf. samtidig med Hvælvingerne; efter en Synsforretning 1737, der viste, at Kamgavlene var saa brøstfældige, at de ikke kunde repareres, fik Taarnet, der er omtr. 28 m til Murhøjden, 1740 det af Købm. og Kirkeværge Claus Cordtsen bekostede, nuv. kobbertækkede, løgformede Spir (omtr. 17 m). Kirken er i det hele undergaaet mange Forandringer og har lidt meget, bl. a. ved en Brand, vistnok i 16. Aarh. Da det ved Res. af $24\frac{1}{2}$ 1794 bestemtes, at Kirken skulde være Byens Sognekirke (tidligere, fra 1632, holdtes der kun Aftengudstjeneste her) i Stedet for Graabrødre Klosterkirke, blev den 1794-96 underkastet en Restauration, der kostede 9482 Rd., og ved hvilken der bl. a. anbragtes Pulpiturer i det nordl. Sideskib mellem Pillerne (der var dog flere Pulpiturer i Kirken før den Tid). Under Ledelse af Bygningsinsp. Walthers blev der 1864-66 foretaget en haardhændet indre Restauration (for 48,000 Rd.), hvorved Vægge og Hvæl

glatpudsedes og udstyredes med pseudoromanske Enkeltheder, svarende til det samtidigt fornyede Inventar; der fjernedes nogle lukkede Stole i Koret, og Pulpiturene mod N. gjordes mindre. Ved Restaurationen fandtes enkelte Kalkmalerier, der dog ikke er bevarede. Endelig blev Kirken restaureret udvendig 1879-80 under Ledelse af Prof. H. B. Storck (Konduktør: Arkt. Estrup).

Hovedindgangen er siden 1880 gennem en Portal paa Taarnets Sydside og fører ind i Forstuen under Taarnet (fladt Loft). Der er dog ogsaa en Indgang fra Kippervig gennem den lille, i sin Tid mod NV. opførte Tilbygning, hvori der er For-

Vor Frelsers Kirkes Indre.

hal og Opgang til Pulpitret, ligesom en lille Indgang i Apsis bag Alteret. Midtskibet aabner sig ind til det sydl. Sideskib med 4 Arkadebuer; dets Hvelvinger støttes af halvrunde Piller med forgyldte Kapitæler. Hvert af Sideskibene oplyses ved 4 rundbuede Vinduer. Højkirken har kun Vinduer paa Sydsiden over Sideskibets Tag. Koret, der adskilles fra Midtskibet ved en rund Korbue, flankeret af to Granit søjler, har paa hver Side to Vinduer. Ved Restaurationen 1866 blev der opsat et nyt Alterbord; 1908 anskaffedes en ny Altertavle med Maleri (Kopi af Carl Bloch: Christus consolator) i udskaaen Egetræsramme med Vindeløv, Druer og Kornaks,

og i Hjørnerne er anbragt Evangelistsymboler. Prædikestolen er et rigt, fortrinligt udskaaet Arbejde i Peder Jensen Koldings Stil af Egetræ, Brasilietræ og Ibenholt, der bæres af en Mosesfigur og har Fremstillinger af Lidelseshist. samt 9 Figurer (Christus- og Apostelfigurer) og Lydhimmel, paa hvilken to Mand- og Kvindeportrætter (de to maledes, de to i Relief); den er forfærdiget i 1663-70 og skænket af Raadmd. Joh. Andersen og Hustru til Klosterkirken, hvorfra den er flyttet herhen, vistnok i Beg. af 19. Aarh., medens den tidligere Prædikestol flyttedes til Klosterkirken. Granitdøbefonten og Orgelet (paa et Pulpitur i Kirkens Vestende) er fra 1866. Sølvdøbefadet, skænket af Bodil Jørgensd. Høgsbro 1719, Borgmester Hofgaards Enke, har oprindl. været i Klosterkirken. Kirken har 4 Messinglysekroner, hvoraf de to midterste har Aarst. 1689 og 1691. Af Epitafier og Ligsten er der kun faa tilbage, da de fleste er forsvundne ved Kirkens Re-

staurationer, ligesom Begravelserne, der har været baade under Koret og Langhuset, er fyldte og tilmurede; Kirken fik Bræddegulv 1866, og Ligstenene optoges. I det sydl. Sideskib hænger 3 Epitafier over 1) forann. Cl. Cordtsen, † 1740, og Hustru Gertrud Hofgaard, 2) Borgm. Stefan Rasmussen Hofgaard, † 1716, og tre Hustruer, og 3) Købmd. Peder Thomassen Bering, † 1739, og Hustru Elisab. Cathr. Hofgaard. I Muren under Orgelpulpituret er der indmuret to stærkt slidte

Ligsten, for Vestenden af sydl. Sideskib en ligeledes slidt Ligsten, for Vestenden af nordl. Sideskib en Gravplade af Støbejern fra 16. Aarh. over Michel Grape og Hustru Dorte Sested, i Tilbygningen en lignende af Jærn over Søren Christensen Grenaa, † 1679 (g. m. Borgm. Hofgaards l. Hustru), og en Ligsten over Didr. Cordtsen, † 1724, og Hustru Mette Clausd., † 1708.

Kirken har tidligere ligget frit paa den omgivende Kirkegaard, der var indhegnet af en Mur. Den nordl. Del af Kirkegaarden ud til Nørregade blev tidlig bebygget; 1575 skænkedes den sydl. Del til Byen til Udvidelse af Kirketorvet.

Ved Kirken, der er selvejende, er ansat en Sognepræst og en resid. Kapellan. Kirken har fælles Formue med Klosterkirken. De ejede 1925 i Kapitaler c. 160,000 Kr. og i Jorder omtr. 10,5 ha Ager og en Del Engskifter; deres Gæld var c. 100,000 Kr.

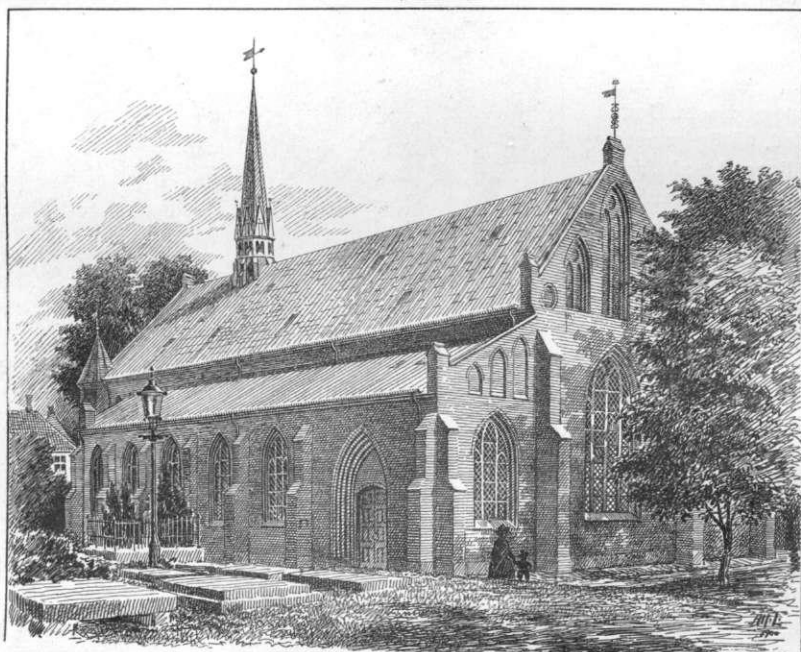
Klosterkirken, mellem Borgergade og Aaboulevarden, er det tidl. Graabrøderklosters Kirke, der, som omtalt under Byens Hist., 1532 af Fr. I blev overladt Borger-skabet til Sognekirke. Kirken, som har dannet Klosterets nordl. Fløj, er opf. af røde Munkesten paa Granitsokkel og bestaar af et treskibet Langhus og et smallere Kor med lige Gavl og en slank Tagrytter over Skibets Østende. Kirkens indvendige Længde er 46,5 m, deraf Korets 19,7; Langhusets Bredde er henved 17, Korets henved 7,5 m. Af den ældste Kirkebygning, som maa være opf. snart efter Klosterets Grundlæggelse 1261, er der nu kun faa Rester, men det ses dog,

Opgang til Prædikestolen i Vor Frelser's Kirke.

at den har været en enskibet, sentromansk Langhusbygning. Oppe over de nuværende Sideskibshvælv findes Levninger af dens svagt tilspidsede Vinduer, grupperede i 3×3 Grupper paa hver Side, tæt oppe under Gesimsen og alle af samme Højde; paa Skibets Nordside har der under Gesimsen været Buerække, men ellers kun Savsnit, som ogsaa er synlige paa Korets Nordmur. I gotisk Tid er denne oprindelige Bygning stærkt omdannet. Ved Aar 1400 har man forlænget og forhøjet Koret, som nu fik sine store, gotiske Vinduer, sin smukke Østgavl med dens Gavlblindinger og det tikantede Trappetaarn ved Nordøsthjørnet, og hvis Indre overhælvendes med 4 smukke Krydshvælv, rigt

Klosterkirken (1900).

profilerede og hvilende paa skulpterede Kridtstenskonsoller. Endvidere forhøjedes Skibets gamle Mure c. 3 m, og den paabyggede Mur fik i Stedet for den oprindelige Tredeling en Inddeling i fire Vinduesfag med spidsbuede Højkevinduer, der dog ikke førtes ned i de gamle Mure. Det har sikkert været Hensigten at indbygge hertil svarende Hvælv i Skibet og at udvide dette med Sideskibe. Men uvist af hvilken Grund er denne Plan ikke bleven gennemført, og da Kirken endelig i den seneste katolske Tid (formodentlig efter Klosterbranden 1497, af hvis Hærgninger man ved sidste Istandsættelse saa Spor paa Kirkemurene) blev fuldført, gik man frem paa anden Maade. Man tilbyggede vel Sideskibe i N. og S. (det søndre oprindl. Klosteromgang) og gennembrød Arkader imellem dem og Midtskibet, men desuden forlængede man Skibet et Fag mod V., og ved Indbygningen af plumpe Krydshvælv fik Midtskibet vel 4 Hvælvingsfag, men disse gjordes et Par Meter lavere end Korets, kom til at følge Murenes romanske Tredeling og tog ikke ringeste Hensyn til den foregaaende Ombygnings smukke

Vinduesaabninger. Rimeligvis har ogsaa alle 3 Skibe ved denne Lejlighed faaet det fælles Tag, som Kirken havde indtil den sidste Istandsættelse.

Kirkebygningen, der aldrig har haft noget Taarn, mistede ved gentagne Reparationer en stor Del af sit karakteristiske Præg; navnlig blev den mishandlet ved en Restauration 1737-38, efter at en Synsforretn. 1736 havde vist, at Hvælvingerne

Klosterkirkens Kor.

var brøstfældige og næsten faldefærdige, Sydmuren trykket udad og revnet fra øverst til nederst, Taget forfaldent, Inventaret næsten ubrugeligt, osv. Ved denne Istandsættelse forsvandt de fleste af Ydermurenes arkitektoniske Prydelser, Murværket omsattes med smaa, gule Mursten, ja Sydmuren skalmuredes helt med saadanne; paa Sydsiden var Vinduerne smaa og rundbuede, paa Nordsiden større og dels rund-, dels spidsbuede. I Slutn. af 18. Aarh. ophørte Kirken som nævnt p. 91 at være Sognekirke, og fra 1797 henstod den saa godt som ubenyttet; kun

i en enkelt Sommer var den i kort Tid i Brug, medens Vor Frelzers Kirke repareredes, og i Krigen 1848-50 anvendtes den til Depot. I 1862 blev den underkastet en foreløbig Reparation paa Grund af den projekterede Istandsættelse af Vor Frelzers Kirke, og under denne benyttedes Klosterkirken 1864-66, ligesom 1879-80 under Vor Frelzers Kirkes ydre Restauration. Men i øvrigt brugtes den som Ligkapel indtil 1888, da den for at kunne tjene som Byens anden Kirke blev

Fra Klosterkirkens Indre.

gennemgribende restaureret under Ledelse af Prof. H. B. Storck (Konduktør: Arkt. Estrup). Restaurationen, der kostede omtr. 115,500 Kr., var færdig i April 1892; Kirken indviedes ²¹/₁ 1894.

Restaurationen gik ud paa saa vidt mulig at nærme Kirken til den Skikkelse, som var paatænkt ved Ombygningen c. 1400. Højskibet fik saaledes 5 Hvalvingsfag. Hvalvingerne hævedes til samme Højde som Korets, saa at Triforievinduerne kom til Syne, Pillerne ombyggedes, Vinduerne restaureredes, alt efter de Former, der fandtes i Koret, Kirken fik nyt Tagværk, særskilt for hvert af de 3 Skibe, saa at den gotiske Gesims atter blev fremdragen, Tagetæk-

kedes med Bly, og til Brug for Klokken opførtes Tagrytteren; Vinduerne fik blyindfattede Ruder, Gulvet i Kirken lagdes med Fliser med paatrykt Mønster, og Terrænet om Bygningen blev reguleret. Trappetaarnet fik spidst, mangesidigt Spir. Kirken har nu to Indgange, nemlig Hovedindgangen paa Langhusets Nordside helt mod V., indenfor hvilken der er en Forstue, og en anden paa Sydsiden helt mod Ø. tæt ved Koret. Ved Restaurationen udbedredes tillige Inventaret, og der indlagdes Varmeapparat og Gas.

Ved Restaurationen 1862 fandtes nogle Kalkmalerier fra 15. Aarh. (Scener af Christi Lidelseshistorie) paa Muren i nordre Sideskib, den hellige Christoforus paa Korets Østmur samt Dekorationer paa Hvalvinger og Ribber. Heraf er nu intet bevaret, men senere er paa Korets Nordmur fremdraget to adelige Vaabenskjolde fra c. 1400 (M. Petersen, Kalkm. p. 16).

Kirkeinteriøret udmærker sig ved sit rige gamle Inventar, der stammer fra de forskellige Tider, fra Middelalderen til op i 18. Aarh. I Koret, hvis Gulv er hævet et Par Trin, staar den rigt udskaaarne, malede og forgyldte Altertavle, af sentkatolsk Skabstype; i Midtskabet ses Korsfæstelsen, i Fløjene 12 Apostle og 4 Helgenfigurer, hvoribl. Skt. Franciscus, og i Fodstykket de hellige tre Konger; Tavlen, fra omtr. 1500, er repareret 1706 (paa Bekostning af Maren Pedersd. og Karen Hansd., Enker efter Kirkeværge Mads Jørgensen Kølholt og Handelsmd. Søren Maltesen) og 1892. Paa hver Side af Koret staar 9 Munkestole fra Slutn. af 15. Aarh., med Panel-

værk og udskaaarne Endestykker, prydede med Billeder af Apostle, Helgener (Skt. Franciscus, Skt. Erasmus, Skt. Gertrud m. fl.) og 4 Vaabenskjolde, der viser, at Stolene er bekostede af Righofmesteren Erik Ottesen Rosenkrantz († 1503) og Niels Manderup til Barritskov; paa Undersiden af 3 af Sæderne er der store udskaaarne Hoveder. Nogle lign. Korstole, som før har staaet op ad Gitteret, der skiller Koret fra Kirken, er nu flyttede ned til Vestmuren. Det anselige Trægitterværk mellem Kor og Skib, med store Kerubstatuer, Malerier m. m., er et rigt bruskbarokt Snitværk af Horsens-

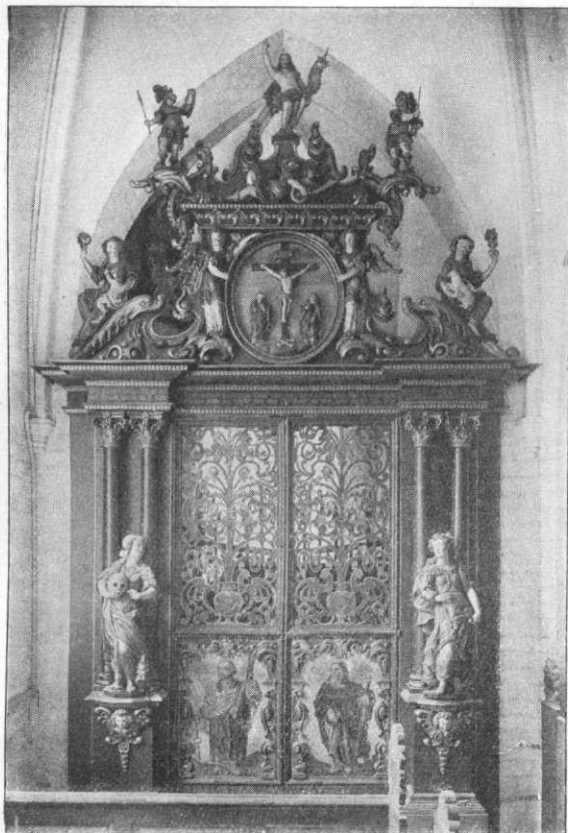

Det Lichtenbergske Kapel.

Arbejde, bekostet 1679 af Jens Nielsen Thonbo og 1702 forgyldt og stafferet af Handelsmand Henr. Lichtenberg og Hans Christensen. Oven over Gitteret er anbragt et stort sentmiddelalderligt Krucifiks (restaureret af Morten Cordtsen 1720), der naar helt op til Korbuen. Den gamle, romanske Granitdøbefont, med Dyrefigurer og Rebsnoning paa Kummen, staar for Østenden af det nordlige Sideskib, indhegnet af en udskaaarne Fontelukkelse med Englefigurer og barokke Akantusornamenter, bekostet 1716 af Borgm. Stefan Rasmussen Hofgaard og vistnok skaaret af Horsensmesteren Jørgen Jørgensen. Som nævnt p. 92 stammer Prædikestolen fra Vor Frelzers Kirke, hvortil dens ældste Del, selve Stolens Panelværk, skænkedes henimod Aar 1600 af Anders Olsen og Hustru; c. 1650 tilføjedes den bærende Kvindefigur, som forestiller Kærligheden, Snitværket paa Stolens Hjørner og Himmelen (i Felterne udskaaarne Figurer: Moses, Aron, Johs. Døber og Peder) (alt Horsensarbejder af Peder Jensens Skole), og 1742

tilføjedes Trappepanelet og Opgangsdøren, der sammen med en Række andre Arbejder bekostedes af J. J. Lindvig. Orgelet, over Forstuen, er anskaffet ved sidste Restauration (det tidligere Orgel, bekostet 1739 af Peder Thomassen Bering, var anbragt midt paa den nordl. Side af Midtskibet paa et Pulpitur, der med Orgelet fjernedes 1863). Stolestaderne blev paa Gerhard Lichtenbergs Bekostning fornyede og dekorerede med barokke, symbolske Billeder ligesom Stolene i Søndersogns Kirke i Viborg

C. N. Thonbos Kapeldør.

(smlg. ogsaa Udsm. i Nørup Kirke), med Aars-
tal 1738 og Navnet M.
Chr. Thrane. Paa hver
Side af Koret for Enden
af Sideskibene er der et
Kapel med muret Be-
gravelse under. I det
nordl. Kapel (hvæl-
vet), hvortil der fra
Koret er en Opgang,
skilt ved et Jærgitter,
findes 3 Kister og et
stort Marmormonument
(af J. G. Grund) med
Portrætmedaillon over
Kammerassessor, Apo-
teker Gotfried Schmidt,
† 1773 (Stamfader til
Familien v. Schmidten),
og to Hustruer. I det
sydlige noget større
Kapel (Bjælkeloft), med
Portal og Jærgitter ud
til Sideskibet og en
rund Aabning ud til
Koret, hænger to sorte
Marmortavler, der for-
tæller, at her er begra-
vet to russiske Prinser
Peter, † 1798, og Alexis,
† 1787, og deres Søstre

Catharina, † 1807, og Elisabeth, † 1782 (se p. 130); deres Kister er satte ned under Gulvet, og Kapellet er tomt. I det vestl. Hjørne af det sydl. Sideskib findes det Lichtenbergske Gravkapel, indrettet 1738 af Etatsrd. Gerh. Hansen de Lichtenberg, † 1764, der er begravet her med sin Hustru Bodil Hofgaard, † 1795, deres Børn og hans Forældre Handelsmd. Hans Christensen, † 1740, og Gedske Lichtenberg, † 1697, samt hans Morbroder Handelsmd. Henr. Lichtenberg, † 1745; i Kapellet findes 2 Marmorkister med G. Lichtenbergs og Hustrus Lig og et kostbart, over 6 m højt Marmorepitafium, udf. af Didr. Gercken (se „Architekten“ IX p. 450). Nedgangen til den nu tomme Gravkælder (Kisterne blev sidst i forrige Aarhundrede nedgravede lige udenfor, paa Kirkegaarden) er fra Sideskibet. Til

begge Sider indhegnes det Lichtenbergske Kapel af Smedejærnsgrit, og foran dets Arkade mod Sideskibet staar desuden en Træportal med Gitterdøre, et meget smukt Horsensarbejde i Peder Jensens Stil, med malet Indskrift om en af Chr. Nielsen Thonbo og Hustru 1675 indrettet Begravelse. Af de mange andre, til Dels pragtfulde Epitafier nævnes: i Koret: over 1) Borgm. Jørgen Hansen Høgsbro,

† 1697, og Hustru Maren Jensdatter Thonbo, † 1686, 2) over Kancellird. Joch. Lichtenhjem, † 1775, og hans to Hustruer, 3) over Borgm. Anders Jørgensen, † 1620, og hans Hustru (med Billeder af dem og Børn), 4) over Borgm. Jørgen Christoffersen Blimester, † 1697, og Hustru. Paa den sydl. Pille ved Opgangen til Koret er et stort Epitafium over Borgmestrene Hans Olufsen Riber, † 1615, og Ernst Ernsten von Baden, † 1656, med den førstes Hustru Ane Hansdatter Svane, † 1634, og deres Datter, g. m. Baden (paa Epitafiet er der Billeder af 12 Personer, hvoraf 6 Børn; man har gættet paa, at de forestiller Historiografen Hans Svaning, † 1584, Ane Svanes Fader, med Hustru og Børn, men det forestiller vistnok Oluf Hansen Svane, Søn af Hans Olufsen

Katolsk Skt. Josephs Kirke.

Riber, med Familie). Paa den tilsv. nordl. Pille Epitafium over Raadmd. Oluf Ibsen, † 1644, og to Hustruer, opsat 1635, med deres og to Børns Billeder (afb. i Tegn. af æ. n. Arkit. 2. S. 3. R. Pl. 6). I Midtskibet Epitafier over Købmd. Jens Jørgensen Lindvig, † 1689 (med hans Billede i hvidt Marmor og 4 Figurer hentydende til Handelsstanden), og Chr. Thonboe til Jensgd., † 1707. I nordl. Sideskib er der en Begravelse (Marmortavle) for den Lillienkjoldske Familie, indrettet 1798 af Enken efter J. G. Lillienkjold († 1796). Af Ligsten er kun faa bevarede i selve Kirken, alle nu indsatte i Væggene, bl. a. over de to ovenn., Borgm. Anders Jørgensen og Raadmd. Oluf Ibsen, over Handelsmd. Peder Jørgensen Flensborg, † 1714, og 2 Hustruer, over Raadmd. Joh. Andersen, † 1674, og Hustru (se

Vor Frelsers Kirke p. 92), og over Præsten Hans Knudsen og Hustru, begge † af Pesten 1619, samt deres Datter og hendes Mand, Raadmd. Hans Kalesen Høg, † 1678. I Vaabenhuset findes 3 Ligsten, deraf en over Raadmd. Thomas Pank, † 1741, og Hustru. Af de mange, der har været begr. i Kirken, nævnes en fynsk Adelsmand, fra Sandagergd. (?), † 1561 (efter Sagnet under en Dans paa Stjernholm), og Rigshofm. Ejler Hardenberg til Matrup og Vedtofte, † 1565. (Om Klosterkirken se V. Lorenzen, De dske Franciskanerkl.s Bygningshist., Kbh. 1914, p. 48 flg.).

Klosterkirken er selvejende. Den har Formue fælles med Vor Frelsers Kirke (se p. 93). Ved Kirken er ansat en Sognepræst og en resider. Kapellan.

Raadhuset.

Kirkegaarden, omtr. 0,6 ha, der omgiver Kirken paa alle Sider og var Byens eneste Kirkegaard fra 1575 til 1836, bruges nu ikke mere (det sidste Lig jordes her 1896). Tidligere skiltes den fra Borgergade ved en omtr. 2 m høj Mur, i hvis vestl. Del der var 9 rundbuede Nicher; Muren erstattedes 1896 med et Jærngitter med Granitpiller. Paa Kirkegaarden er et 1888 opf. Ligkapel af Træ og mange bevarede Grave med Gravsten og Mindesmærker, deribl. ved Gitret ud mod Borgergade et over Horsens lærde Skoles Rektor Oluf Worm, † 1830 (en sleben Granitsten med fritst. Vase med Relief, af H. E. Freund, inden for et Jærngitter), rejst 1836 af Disciple, og paa Kirkegaardens østl. Side en Ligsten over den første Amtmd. over Skanderborg Amt N. P. Rosenkrantz, † 1825; endv. et Monument over Provst Chr. Brøndsted, † 1823, og Hustru (Stele af Sandsten, ved H. E. Freund). Ved den sydl. Kormur staar flere udhugne Granitsten fra romansk Tid, deribl. en Portal med en Halvsøjle og en Tympanon med Christus og en Figur paa hver Side, samt en anden Tympanon med Dyrefigurer m. m. I Kirkens Nordmur har der været en lille tilgitret Aabning ned til et Gravkammer under nordl. Sideskib (et helt ugrundet Sagn har sat Aabningen og den ene Tympanon med

Christusfiguren, der før har haft Plads i Nærheden, i Forbindelse med en Nonne, der skulde være indmuret der).

Romersk-katolsk Skt. Josephs Kirke, Nørregade, opf. 1896-97 (indviet ²¹/₁ 1897), er en Murstensbygning i gotisk Stil, med Granitsokkel, hvide Kridtstensbælter og Kamgavle (Arkt. H. F. J. Estrup). Den bestaar af Skib og Kor samt et 25 m højt Taarn, der ligger foran og ved Siden af Kirken ud til Gaden. Kirken (Længde 20,7, Bredde 9,4, Højde 10 m) er delt i en Midtgang og to Sidegange og har aaben Tagkonstruktion; den er rigt dekoreret og har Glasmalerier i de 3 Vinduer bag Alteret. Taarnrummet er Ligkapel. Midlerne til Kirkens Opførelse skyldes væsentlig Franciscus van de Reydt († 1896), for hvem en Mindesten er indsat i Kirkebygningen (se Saml. t. j. Hist. 3. R. V p. 109). Katolikkerne har holdt Gudstjeneste i

Byen fra 1872, først i en Baggaard i Søndergade, siden i et ¹⁷/₁₂ 1874 indviet Kapel i Nørregade (før „Hotel Royal“), der ligger ved den nuv. Kirke og er indrettet til Skole. Ved Kirken er der Præstebolig (se Ugebl. for kat. Kristne 1897, p. 88 og 99).

Getsemanekirken (Metodistkirke), Jærnbangegade, er opf. 1906 (indv. ¹/₇; Arkt. Chr. Jørgensen) af røde Mursten med Benyttelse af

Ting- og Arresthuset.

romanske Motiver og bestaar af Skib og et 32 m højt Taarn med Spir; i Taarnet findes Hovedindgangen, hvortil en høj Stentrappe fører. Kirkens Indre har fladt Loft. I Skibet Pulpiturer langs de tre Sider, og der er ialt 350 Siddepladser. I Krypten er der Bolig for Kirkebetjenten. (Se C. N.: 25 Aar af H. Metodistmenigheds Hist., Horsens 1906).

Foruden Klosterkirkegaarden har Byen 3 Kirkegaarde. Den gamle Assistens Kirkegaard, N. for Kattesund, er anlagt 1836, udvidet 1860, nu omtr. 4,1 ha. Paa Kirkegaarden findes et Monument for faldne Krigere (omtr. 200) fra de slesv. Krige; det bestaar af en stor Granitobelisk paa en Høj, i hvis Sider er indsatte Sten med de faldnes Navne; ligeledes et Monument for Borgm., Kmhr. J. C. v. Jessen, † 1884, rejst af Byens Borgere. Den nye Assistens Kirkegaard, Ø. for Byen, S. for Sundvejen, anlagt 1875, indviet ¹⁰/₆ 1876, udvidet 1894, er omtr. 7,5 ha; paa Kirkegaarden er begravet Folketingsmd. Jens Busk, † 1908, og Boghandler Chr. Henriksen, † 1914 (Mindesmærke, Granitsten med Portrætmedaillon ved Billedhugger Siegfr. Wagner, er afsl. ³⁰/₆ 1917). — Mosaisk Kirkegaard, Frederiksgade, omtr. 0,3 ha, er tagen i Brug 1851; et Ligkapel, med Bolig for Opsynsmanden, er skænket af Købmd. Z. I. Levy og er nu gaaet over til Levy's Stiftelse (se p. 113). — En ny, større Kirkegaard vil blive anlagt ved Vejle Landevej.

Raadhuset, Hj. af Søndergade og Raadhusgade, er opf. 1854-55 (paa samme Plads, hvor det tidligere, i Slutningen af 16. Aarhundrede (Aarstallet 1585 i Jærnanke skal have staaet paa Muren) opførte Raadhus, 1 Stokværk med Kælder, høj Trappe og 3 Kviste ud til Søndergade, stod; dette igen var bygget paa Fundamenterne af en Kirke (vistnok den p. 129 nævnte Frue Kirke); det ældste Raadhus, der vistnok laa paa den sydlige Side af Torvet, antages at være brændt omtr. 1580) for 42,981 Rd. og ejes alene af Købstaden. Bygningen er opf. af røde Mursten med Sandstensforsiringer og Renæssancegavle mod V. og Ø. (Arkt. H. Chr. Zeltner) og er i to Stokv.; midt paa Façaden ud til Søndergade staar et firkantet Taarn, hvori Hovedindgangen er, og over hvilket hæver sig en

Administrationsbygningen.

ottekantet Overbygning med Kuppel og Spir; over Indgangen staar: „Sub lege libertas“ (Frihed under Loven) og Aarst. 1855. Ved en Ombygning af Raadhusets Indre 1923 (Arkt. Fussing) formidskedes Forhallen, og Bygningen fik Kælder under det hele. Raadhuset indeholder bl. a. i Stuen Kassererkontor, Folkebibliotek og Kontor for Bygningsinspektøren, paa 1. Sal Byraadssal med Udvalgsværelser og Borgmesterkontor. Paa Pladsen bag ved Raad-

huset opførtes 1845 en særskilt, nu nedreven Arrestbygning. Paa denne Plads med Façade ud til Raadhusgade er der 1900-01 opf. et **Ting- og Arresthus** (indv. $\frac{30}{4}$ 1902), en stor, trefløjet Bygning i 2 Stokv. paa Granitsokkel (Arkt. H. F. J. Estrup). Bygningen, der kostede omtr. 200,000 Kr., af hvilke Købstaden betalte $\frac{4}{7}$, Skanderborg Amtsrepartitionsfond Resten, indeholder bl. a. 20 Enkeltceller og 2 Dobbeltceller. (Se Medd. fra Dansk Arkitektforen. 1898-99 p. 231).

Administrationsbygningen, Raadhusgade, er opf. 1920 af røde Mursten i 2 Stokv. efter Tegn. af Arkt. V. Norn og kostede 331,000 Kr. I Bygningen findes Politistationen, Kontor for Statspolitiet, Skattekontor, Forsørgelseskontor, Folkeregistret, Kommunens Bogholderkontor samt Kontor for Stadsingeniøren.

Domhuset, Hj. af Aaboulevarden og Raadhusgade, er opf. 1918 i 2 Stokv. af røde Mursten med Kælder og Kvist efter Tegn. af Arkt. K. Varming. I Bygningen findes Dommerkontorer for Horsens Købst., Bjærge og Hatting Hrdr., samt Vore og Nim Hrdr. og Politikontorer for Horsens Kbst., Bjærge og Hatting Hrdr., Vore og Nim Hrdr. samt Tyrsting og Vreds Hrdr. Desuden er der Boliger for Dommeren og Politimesteren i Horsens Kbst.

Straffeanstalten ved Horsens, mod NV. paa Byens Grund, er opf. af Staten 1847-53 (taget i Brug $\frac{20}{5}$ 1853) for 860,000 Kr. efter Tegn. af Bygningsinspektør,

Prof. F. Friis paa et omtr. 14,3 ha stort Areal af den Byen tilhørende tidligere Eksercerplads. Det store Bygningskompleks, der med den det omgivende, 243 m lange og 4,7 m høje Ringmur indtager et Areal af 1,4 ha, bestaar af 2 i Retning ØV. beliggende 16,3 m høje, 85,7 lange og 9,4 m brede Hovedbygninger, der forbindes med 3 i Retning N.-S. beliggende Tværbygninger, 16,3 m høje, 40,2 m lange og 12,6 m brede, alle 5 Bygninger i 4 Stokv. foruden Kælder. Af de nævnte Bygninger er den mod S. vendende væsentligt benyttet i Administrationens Tjeneste, men for øvrigt ligesom Bygningen mod N. indrettet til Arbejdslokaler for Fangerne, medens de to ydre Tværbygninger optages af Sovelokaler for disse (udelukkende Enkeltceller). Midtbygningen, hvori Kirken er beliggende, er som Følge af Viborg Straffeanstalts Nedlæggelse (se VI p. 42) siden 1875 i den nordre

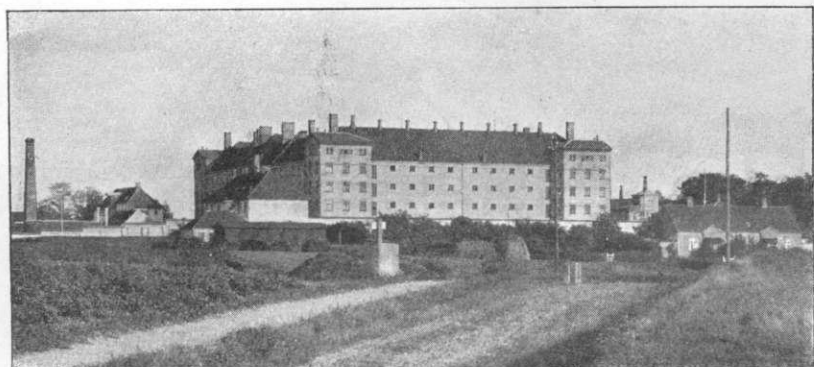

Domhuset.

Halvdel indrettet til Cellefængsel for omtr. 50 Forbedringshusfanger. Kælderne mod N. afgiver Rum for Køkken med tilhørende Opvaskningsrum, Viktualiekælder m. m. I Kælderetagen paa Sydsiden er indrettet en Afdeling med 22 Enkeltceller, bestemt til Modtagelse af nyindsatte Fanger og til Afsoning af disciplinære Straffe. Denne Afdeling opvarmes ligesom Cellefængslet fra et i Kælderen anbragt Centralvarmeanlæg. Imellem de enkelte Bygninger indbyrdes saa vel som mellem disse og Ringmuren findes det for Fangernes Bevægelse i fri Luft nødvendige Antal Gaarde (for Cellefangernes Vedk. et Komplex af Enkeltmandsgaarde). Yderligere haves en større, ved en Mur adskilt Materialgaard, hvor bl. a. forefindes en Bygning til Anstaltens Kedelanlæg, dens Gasmotorsprøjte og Dampsprøjte. I Materialgaarden findes endvidere 2 store Lagerbygninger og Anstaltens Vaskeri. Endelig er der i 1924 i denne Gaard opført en fuldtud moderne indrettet Væverisal, hvor 70-80 Fanger beskæftiges dels ved Haandvæve, dels ved Maskinvæve. Indbygget i den Del af Ringmuren, som adskiller Materialgaarden fra det egentlige Fængsels Areal, ligger mod V. Sygehuset, mod Ø. en Bygning, som anvendes til Lager og Badeanstalt. Umiddelbart uden for Ringmuren (eller i Forbindelse med samme) findes: midt for Hovedfacaden mod S. en to Stokv. høj Bygning, der samtidig med at udgøre Hovedindgangen til Fængslet afgiver Bolig for Inspektør og Viceinspektør; i Hjørnerne af den sydl. Ringmur to mindre Pavilloner for henh. Bogholder og Økonomiforvalter; omtr. midt for den østre Ringmur en senere opført

Tjenestebolig, der beboes af Præsten; ved den vestre Ringmur Sygehuset. En langs Ringmuren udvendig løbende Vej adskiller Bygningerne fra et Kompleks af Funktionærboliger og Haver, N. og V. for hvilke Jorderne er tagne i Brug til Køkkenhave for Fængslet.

Straffeanstalten er alene bestemt for mandlige Fanger (indtil 400), inddømte saavel til Tugthus som Forbedringshusarbejde. For Fanger af sidstnævnte Kategori er Behandlingen enten Cellestraf under i det hele taget samme Form som i Vridsløselille Straffeanstalt (Isolation Dag og Nat) eller Fællesstraf efter et progressivt System — ligesom Tugthusfangerne — ifl. kgl. Anordn. af 18/2 1873. Siden 1899 er Friluftsstraffuldbyrkelse (efter irsk Mønster) anvendt paa et mindre Antal Fanger, der dels i Sommerhalvaaret beskæftiges ved Hedeopdyrkning i Fangekolonierne „Gedhus“ (ved Ilskov) og Flyndersø, dels anvendes hele Aaret til Mergelgravning i Kolonien ved Kølsen (N. for Viborg). — Den overvejende Del af Fangeantallet

Horsens Straffeanstalt.

beskæftiges ved Fremstilling af Produkter, som aftages af andre Statsinstitutioner. De vigtigste Arbejdsgrene er Væveri, Kurvemageri, Børstenbinderi, Konvolutfabrikation og Fremstilling af Tryksager, som anvendes af Post- og Telegrafvæsen, Statsbaner og andre offentlige Institutioner. Et begrænset Antal Fanger anvendes ved Madlavning, Rengøring o. l.

Straffeanstaltens øverste Leder er Fængselsinspektøren, hvis nærmeste foresatte er Direktøren for Fængselsvæsenet. Ved Straffeanstalten er i øvrigt ansat c. 70 Funktionærer, deribl. en Viceinspektør, en Præst, en Læge, en Bogholder, en Økonomiforvalter og Kasserer og 4 Overbetjente. Et begrænset Antal af de fra Straffeanstalten løsladte Fanger hjælpes af Horsens Fængselsselskab, der stiftedes 1/12 1859. Selskabet har i de senere Aar virket uden direkte Forbindelse med Straffeanstaltens Ledelse. (Litt.: V. From, H. Straffeanstalt, Bilag til Nord. Tidsskr. f. Fængselsvæs. XXV, 1902 p. 63 flg. S. M. Hafstrøm, Fra H. Tugthus, tolv Aars lagtagelser, Aarhus og Kbh. 1900. J. H. Wandall, Fangers Anvendelse til Friluftsarbejde, Kbh. 1924).

Statsskolen stammer fra Reformationstiden, idet den fik sit første Lokale i en Fløj (vistnok den østl.) af Graabrødreklosteret, som Fr. I 1532 skænkede Byen. Efter en Indskrift paa den 1746 nedrevne gamle Skolebygning: „Erik Lange 1589“ (Erik L. til Engelsholm, dengang Lensmand paa Bygholm Slot) er Skolen 1586 vistnok erstattet med en ny, der laa paa Kirkegaarden NØ. for Kirken. Denne

Bygning viste sig ved en Synsforretning 1736 saaledes i Forfald, at der 1746 paa dens Grund opførtes en ny; denne gik helt ud til Borgergade, bestod af 54 Fag Grundmur og 8 Fag Bindingsværk og kostede 3890 Rd. Den viste sig dog med Tiden for lille, og ved kgl. Res. af $\frac{2}{12}$ 1847 bestemtes, at der skulde opføres en ny med Rektorbolig, hvortil anvistes 35,278 Rd., der skulde udredes af den alm. Skolefond; ved Res. af $\frac{12}{8}$ 1848 overlodes Palæet paa Torvet (se p. 117) til det lærde Skolevæsen til Opførelse af den nye Bygning. Denne Plan blev imidlertid ikke udført, Palæet blev med kgl. Tilladelse solgt 1852, og Lov af $\frac{28}{8}$ 1855 fastslog, at der skulde opføres en ny Skole for 33,000 Rd. Den blev efter Tegn. af Bygningsinsp. Thielemann opført 1856-57 paa Hj. af Havnealleen og Amaliegade

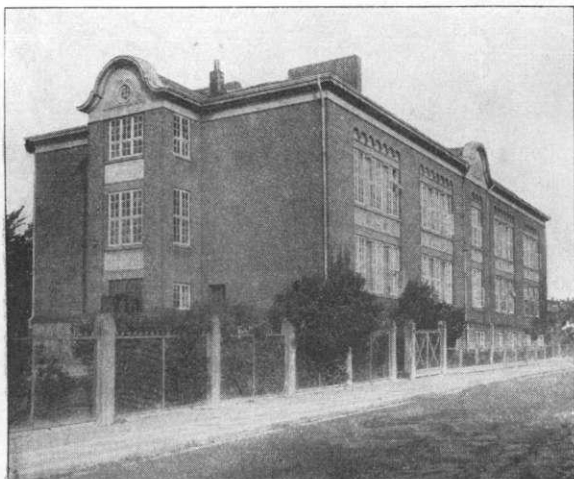
Statsskolen.

og bestaar af en 42 m lang Hovedbygning, af gule Mursten, i to Stokv. med Kælder (til Økonomilejlighed og Pedelbolig) og Kvist, og en ved en Portbygning med Hovedbygningen forbunden 25 m lang Sidebygning (opf. 1900, Arkt. Kampmann), ligeledes i to Stokv., med Gymnastiklokale i Stuen og et c. 20,000 Bd. stort Bibliotek paa 1. Sal. Over Hovedindgangen ud til Havnealleen staar: „Ut discat juvenus sapere et fari“ (for at Ungdommen kan lære at tænke og tale). I Frontespicen er anbragt et af nogle Horsensborgere skænket Ur. Bygningen indeholder foruden Rektorbolig (i øverste Stokv.) en Sangsal, 13 Klasseværelser, 1 Lærerværelse og Værelser til Skolens fysiske og naturhist. Samlinger. En ny Bygning i 2 Stokv. ud mod Amaliegade, med fremstaaende Trappetaarn med Spir, er opf. 1907 af gule Mursten efter Tegn. af Bygningsinsp. Kampmann for c. 70,000 Kr. og indeholder Gymnastiksal, Badeværelse, Omklædningsrum, Sløjd- og Tegnelokale samt 3 Klasseværelser. Skolen har for Tiden 1 Rektor, 6 Lektorer, 7 Adjunkter og 3 Lærere. Skolen havde 1925 314 Elever. (Om Skolen se C. F. W. Bendz, Bidr. til H. lærde Skoles Hist. i ældre og nyere Tider, Horsens 1848, C. Jørgensen, Medd. om Studenterne fra H. Skole 1750-1851, Horsens 1883, s. Forf., Medd. om de Disciple, der have taget Afgangsexamen ved H. lærde Sk. 1852-81, Horsens 1882, og A. S. Steenberg, H. lærde Skoles Bibl., i Skolens Indbydelsesskr. 1895).

Da Latinskolen 2 nederste Klasser nedlagdes 1871, oprettede Lærerne en Forberedelsesskole, der 1902 fik sin egen Bygn. i Hulvejen, i 3 Stokv. med Kælder, opf. efter Tegn. af Arkt. Estrup, og indeholdende 6 Klasseværelser. Ved Skolen er ansat 1 Bestyrer og 18 Lærere, deraf 7 Timelærere, og der var 1925 262 Elv.

Det kommunale Skolevæsen omfatter 4 Skoler. **Mellem- og Realskolen** (forhen Borgerskolen), Skolegade, er opf. 1860 af røde Mursten med gule Forsringer i 3 Stokv. med Kælder og en stor Kvistbygning med Kamgavl (Arkt. Steinbrenner) for 23,250 Kr. (med Grunden); 1895-96 opførtes bag ved den en ny Bygning (Arkt. Estrup) af røde Mursten i to Stokv. med Kælder for 41,181 Kr. 1922 fik Skolen oprettet en Filial med 13 Klasseværl. i det 1917 nedlagte Kvinde-seminariums Bygning i Ryesgade (en stor Bygn. af røde Mursten i 2 Stokv., opf.

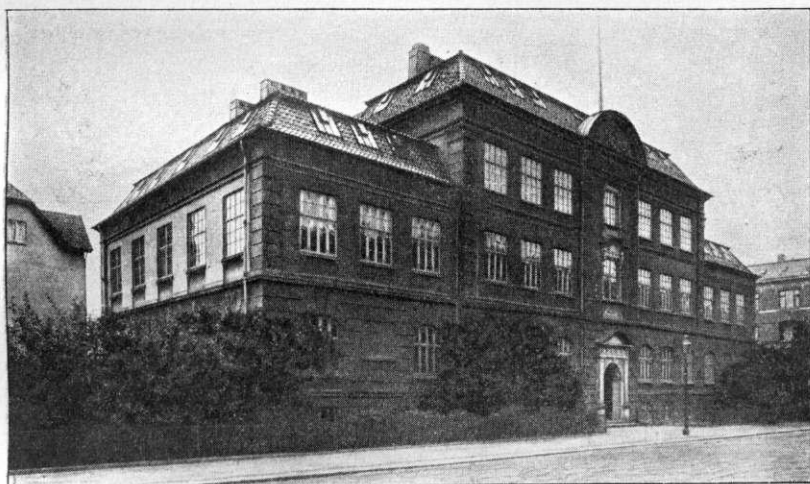
efter Tegn. af Arkt. Estrup), som Kommunen købte for 65,000 Kr. Skolen omfatter 15 Underklasser og 16 Real- og Mellem-skoleklasser. Lærerperso-nalet bestaar af en Overlærer, en Viceinspektør ved Filialen samt 23 Lærere og Lærerinder, og der var ^{31/12} 1924 865 Elv. **Vestre Kom-muneskole** (før kaldet „Friskolen“), Allégade, opf. 1860 af røde Mursten med gule Forsringer i 2 Stokv. med Kælder og Kvistbygning. (Arkt. Steinbrenner) for 17,196 Rd. (med Grun-

Nordre Kommuneskole.

den); 1895-96 opførtes bag ved den en ny Bygn. (Pigeskole) af røde Mursten i 3 Stokv., og samtidig et Gymnastikhus (Arkt. Estrup) for 73,520 Kr. Skolen havde ^{31/12} 1924 1 Overlærer og 16 Lærere og Lærerinder samt 763 Elv. **Østre Kommune-skole** (før kaldet „Forberedelsesskolen“), Kildegade, er opf. 1881-82 af røde Mursten i 2 Stokv. med Kælder (Arkt.: Stadsingeniør, Kancellird. H. C. Hansen) for 73,426 Kr.; 1887-88 blev den gjort dobbelt saa stor og udv. med 8 Klasseværelser (s. Arkt.) for 41,555 Kr.; den havde ^{31/12} 1924 1 Overlærer og 15 Lærere og Lærerinder samt 701 Elv. **Nordre Kommuneskole**, Tordenskjoldsgade, er opf. 1906-07 (indv. ^{28/6} 1907) af røde Mursten i 2 Stokv. med Kælder efter Tegn. af Arkt. Norn for c. 160,000 Kr. og har 14 Klasseværelser, Sløjdsal, Fysiksal, Skolekøkken, Badeværelse og Gymnastikhus samt en Skolehave, delt i 62 Smaahaver, som Eleverne i de 3 øverste Klasser har Raadighed over. Ved Skolen var ^{31/12} 1924 ansat 1 Overlærer og 14 Lærere og Lærerinder, og der var 591 Elv. (Om Bygn. se „Ar-chitekten“ 1907 p. 465). — Ved det kommunale Skolevæsen var der ^{31/12} 1925 en Skoledirektør (ansat fra ^{1/8} 1925), 1 Viceinspektør, 4 Overlærere, 36 Lærere og 39 Lærerinder, og det samlede Elevantal udgjorde 2914. — I Horsens er der 6 Pri-vatskoler med i alt 660 Elv., deribl. *H. priv. Realsk.* og *Katolsk Sk.*, begge i Kildegade, og *Frk. Ravn's Pigeskole* i Hestedamsgade.

Af andre Undervisningsanstalter nævnes: **Den Rosing-Ræderske Aftenskole** (Lokale i Vestre Kommuneskole) er oprettet 1829 som en Søndagsskole, udgaet fra „Selskabet for Søndagsskolerne i Horsens“, der stiftedes ^{28/1} 1829, særlig ved Præsten U. F. Rosings og Borgmester N. D. A. Ræders Bestræbelser, 1864 ændret til en Aftenskole, navnlig for Haandværkslæringe. Skolen, der opretholdes ved et Legat paa 4000 Kr. af Ræder samt ved Tilskud fra Skanderborg Amts Skolefond og fra Byen, ledes af Horsens Skolekommission; den har 10 Lærere og omtr. 200 Elever, der i Vinterhalvaaret faar gratis Undervisning i Dansk, Regning og Bogføring. **Teknisk Skole** er oprettet ^{10/10} 1857 af Haandværker- og Sangforeningen som en „Tegneskole“; 1875 fik den sin første, af Foreningen i dens Have opførte

Teknisk Skole.

Bygning af røde Mursten i to Stokv. I 1903-04 opførtes i Stjernholmegade dens nuv. Bygning i 3 Stokv. med Kælder efter Tegn. af Arkt. Estrup for c. 160,000 Kr.; Bygningen, der har cementpudsede Mure, indv. ^{1/10} 1904 og rummer foruden 18 Klassevæ. og Værkstedlokaler till. Boliger for Forstanderen og Skolebetjenten. Skolen er en selvejende Institution, der ejer en Del Legater og drives med Understøttelse af Staten, Amtet, Kommunen og Sparekassen, den har 31 Lærere og c. 400 Elever. Der er baade Dagskole og Aftenskole. 1915 oprettedes et Bygnings-Teknikum, med Undervisning i bygningstekniske Fag. Paa Skolen er endvidere Lokaler for **Maskinistiskolen**, opr. 1911, der har c. 40 Elever. **Handelsskolen**, der har Lokaler i Borgerskolen, er opr. 1869, ejes af Handelsforeningen og drives med Tilskud fra Staten og Kommunen og giver Aftenundervisning i Vinterhalvaaret; den har 15 Lærere og 250 Elever.

Ridehuset, Kildegade, er opf. 1878 paa det gamle Ridehus' Grund af Kommunen for 20,656 Kr. (Arkt. Clausen). En Del af Bygningen benyttes dog som Gymnastiksal for Kommuneskolerne; det øvrige er Ridehus. Hele Bygningen benyttes undertiden til Forsamlingshus og Udstillingslokale (26 m langt, 10 m bredt).

Horsens Museum er stiftet 1906 af Horsens Museumsforening, der 1915 overdrog Samlingerne til den da oprettede selvejende Institution Horsens Museum

(Vedtægterne fik $^{12}/_{10}$ 1915 kgl. Konfirmation). Ved testamentarisk Bestemmelse havde afd. Lodskaptajn Theodor Løvenstein og Hustru skænket 40,000 Kr. til en Bygning og 20,000 Kr. til et Museumsfond, og Kommunen skænkede en Grund i Caroline Amalielund mod Sundvejen. Her opførtes 1915 efter Tegning af Arkitekt V. Norn en Bygning i gammelgræsk Stil (30 m lang, 11 m bred) paa Granitsokkel med pudsede Mure, Tag af norsk Skifer; der er Plads til, at Museet kan udvides til 3 Gange sin nuværende Størrelse, og en Udvidelse paatænkes. Bygningen, der indviedes $^{2}/_{10}$ 1915, kostede med Inventar c. 40,000 Kr. (se „Arkitekten“ $^{24}/_{10}$ 1916). I nederste Stokv. (Kælderen) er der Folkemuseum og Oldsags-samling (herunder særskilt opstillet „Den Lindemannske Samling“, samlet af Læge L. i Horsens, erhvervet 1914) samt Kontor og Bolig for Kustode; i 2. Stokv.

Horsens Museum.

(Stueetagen) er Vestibule, Skulptursamling, Malerisamling og den særlige byhistoriske Samling. I Vestibulen en Kæmpestatue af Hingsten „Aldrup Munkedal“, udf. for H. Hesteavlforening af K. Hansen-Reistrup.

Folkebogsamlingen, Raadhuset, er opr. 1894; den havde 1924-25 4512 Bd.; Antal Udlaan 28,798, Budget 7775 Kr. — **Haandværker- og Industriforeningens Bibliotek**, i Foreningens Bygning i Allégade, indeholder c. 7000 Bd. Desuden Statsskolens Bibliotek, se p. 105.

Teatret, i Søndergade i Jørgensens Hotel, er opf. 1909 (indv. $^{4}/_{12}$ 1909) paa samme Sted, hvor det gamle, 1847 opf. Teater laa, efter Tegn. af Arkt. Fussing for 110,000 Kr. og er et moderne indrettet Teater med 2 Balkoner og rummer 618 Tilskuere. Det indre er rigt dekoreret i Stuk ved Billedhugger Ølsgaard.

Kommunehospitalet, Ø. for Byen ved Sundvejen, er opf. 1906-07 (indv. $^{18}/_{10}$ 1908) efter Tegn. af Prof. A. Rosen og bestaar af en Hovedbygning i 2 Stokv. med Mansard med en 3 Stokv. høj Tværføj paa Midten og smalle Tværføje for begge Ender; i denne Bygning findes den medicinsk-kirurgiske Afd. med 72 Senge; desuden er der en Epidemibygning med 24 Senge, en Tuberkuloseafdelingsbygning med 18 Senge samt en Vaskeribygning m. m., alle opførte af røde Mursten. Hospitalet kostede fuldt monteret c. $^{1}/_{2}$ Mill. Kr. Det ligger paa en stor, nu beplantet Grund (4,4 ha), smukt skraanende mod Fjorden. 1916 opførtes en Over-

lægebolig (Arkt. Fussing), og 1918 en Administrationsbygning (Arkt. Norn). Ved Hospitalet er ansat en Overlæge og 3 Reservelæger. Det tidl. Sygehus (opf. 1858) var i Kildegade, hvor nu Alderdomshjemmet findes; forud for dette havde man et mindre Sygehus i Borgergade.

Skt. Josephs Hospital, paa Borgmesterbakken, er af Skt. Josephssøstrene 1901 indrettet i en i 1880'erne opført, tidligere Borgmester Lendrop tilhørende Villa. Fra 1917 har Skanderborg Amt ifl. Overenskomst 15 Senge til Disposition.

Epidemihuset, Langemarksvej, opf. 1871 af Kommunen for 5087 Rd., af gule Mursten i 1 Stokv., 10 Senge, er bestemt til at modtage syge, der lider af Kolera, Kopper og anden farlig Sygdom.

Det kommunale Alderdomshjem, „De gamles Hjem“, Kildegade, er opr. 1911

Kommunehospitalet.

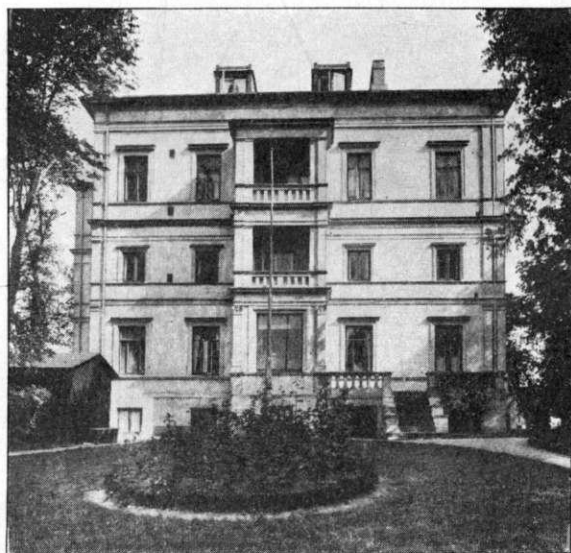
i det gl. Sygehus (opf. 1858 efter Tegn. af Arkt. Thielemann); efter en Ombygning og Udvidelse, der kostede c. 150,000 Kr., under Ledelse af Arkt. C. Fussing, fremtræder det som en med Kamgavle prydet trefløjet Bygning af gule Mursten i 2 Stokv. med Kælder og Kvist og har Plads til 85 gamle Mennesker, deraf 11 paa Sygeafdelingen.

Forsørgelsesanstalten, ved Fabriksvej og Houmannsgade, er opf. 1872-73 efter Tegn. af Ingeniør J. Clausen for 66,600 Kr. og bestaar af en 2 Stokv. høj Bygning af Grundmur med Façade mod S. og Udbygning mod N.; den er delt i to Afdelinger, en for Mænd og en for Kvinder, og er beregnet til 50 gamle, uarbejdsdygtige fattige. 1924 foretoges under Ledelse af Arkt. Poul Jacobsen en større indvendig Omdannelse for c. 50,000 Kr., hvorved der bl. a. installeredes Varme- og Badeanlæg. — **Tvangsarbejdsanstalten** (4,4 ha), N. for Byen ved Tugthusvej, er opf. 1863-64 af Skanderborg og Vejle Amtsraadskredse samt Horsens, Skanderborg og Vejle Byer; Bygningen er af Grundmur i to Stokv. og har Plads til omtr. 90 Lemmer og Tvangsfanger.

Optagelseshjemmet „Fjordlyst“ er af Kommunen indrettet i et tidl. Traktørsted. Pl. til 20 Børn i Alderen 1-14 Aar.

Horsens Hospital. Fr. I skænkede 1532 til Byen Graabrødreklosteret, saaledes at Kirken som nævnt skulde være Sognekirke, medens Klostergaarden dels skulde

være Skole og Bolig for Præsten, dels indrettes til et Hospital for „fattige, vanføre syge Mennesker“. Denne sidste Anvendelse af Klosteret blev dog aldrig til Virkelighed, vistnok fordi Byen i sit fra Middelalderen stammende Helliggesthus allerede i Forvejen havde et Hospital. Nogle Aar senere saa det imidlertid ud til, at Horsens for stedse skulde miste dette, idet Chr. III ^{12/11} 1541 forordnede, at alt Gods, Rente og Rettighed, der hørte til Helligaandshusene i Horsens og Randers, skulde henlægges til Aarhus Hospital (se p. 35). Men Horsens Hospital blev dog genoprettet, idet Fr. II ^{8/5} 1560 udstedte et Brev, hvori det hedder, „at vi ere komne udi Forfaring, hvorledes der har været et Hospital i H., og det paa nogle Aar har været øde; da paa det at fattige, syge og saare Mennesker, som for deres

Skt. Josephs Hospital.

Sygdoms og Skrøbeligheds Skyld ikke kunne gaa og bede deres Brød, maa der have et Sted og Værelse og dertil have nødtørftig Underhold, have vi befalet, at Hospitalet i H. skal nu straks igen opbygges“. Ved s. Brev henlagde Kongen til det 6 Gaarde og 1 Bol i Mols, Ning og Bjærge Hrdr., hvilke da hørte til Aarhus Hospital, men før havde ligget til Horsens Hospital, samt 4 Læster Korn af Kronens Korntiende af Bjærge Hrd., m. m. I Spidsen for Hospitalet skulde staa en

Forstander. I de nærmest flg. Aar modtog det store Gaver. Fr. II stadfæstede 1564 en Gave fra Holger Rosenkrantz til Boller til Hospitalet, best. af 11 Gaarde og 1 Bol i Gislum, Middelsom, Røvsø, Nør- og Sønderhald Hrdr.; af Renten heraf skulde der i Hospitalet oprettes 5 Senge, hvortil Rosenkrantz for sig og Arvinger betingede sig Belæggelsesret; 1565 skænkede Kongen det aarl. 100 Læs Ved fra Kronens Skove i Skanderborg Len; 1568 befalede han, at der skulde skaffes det 4000 Mursten og Tømmer til 4 Bindinger Hus; 1569 overlod han det Torsted Kirke (som før havde hørt til Horsens' Skt. Jørgens Gaard), saa at det fik Patronatsret til Kirken med Ret til at indsætte Sognepræsten, der tillige skulde gøre Tjeneste i Hospitalskirken; s. Aar gav han det en Del Jordegods i Nørvang, Tørrild, Bjærge og flere Hrdr. Ogsaa i 17. Aarh. virkede Hospitalet under gunstige Vilkaar; ved aabent Brev af ^{1/5} 1641 stadfæstedes den paa Hosp. i Aarhus og Horsens trufne Ordning, at Lemmerne fik Penge i St. for Fetalje, hvorved Indkomsterne bedre kunde strække til; ^{7/6} 1665 fik det en Fundats, hvori det bl. a. fastsattes, at Aarhusbispens og Lensmanden paa Stjernholm skulde føre Overtilsyn med det, og at Præsten skulde prædike for Lemmerne 2 Gange ugtil. foruden Søn- og Helligdage.

Ved Beg. af 18. Aarh. var dets Bestaaen truet, idet Stiftamtmanden og Aarhusbispens 1705 foreslog Kongen, at det skulde nedlægges, Bygningerne sælges og Lemmerne flyttes til Aarhus Hospital; men Planen blev ikke udført. De ugunstige Pengevilkaar under og efter Krigen 1807-14 og en mindre heldig Bestyrelse havde da nær bragt det til Undergang. I Slutn. af 18. og i 19. Aarh. bortsolgte en Del Jordegods. Ved Midten af 18. Aarh. var der 31 Lemmer, der fik 2 Mk. ugtl.; i 1780 blev Underholdsportionerne forhøjede, og 1795 oprettedes der 12 nye Portioner; ved en Stiftsøvrigheds Res. af 1823 bestemtes, at der skulde være 24 Lemmer med Kostportioner og et større Antal uden for Hospitalet med Understøttelsesportioner. Ifl. den nugældende Fundats af $\frac{7}{7}$ 1856 har Hospitalet 24 faste Pladser

Arentzens Minde.

for gamle værdige trængende af Aarhus Stift (i Regelen 12 Md. og 12 Kvinder), der faar Husly, Varme, Lys, Vask, Klæder, Medicin og Lægehjælp samt 3 Kr. ugtl. Uden for Hospitalet gives Understøttelse til 10 Personer med 0,66 Kr. ugtl. Ifl. Fundatstillæg af $\frac{22}{12}$ 1876 er der optaget 14 Pensionærer af den dannede Middelstand (i Reglen Piger, Enker eller forladte Kvinder), der bor i en nyopf. Bygning og nyder det samme som Lemmerne. Hospitalet ejer $\frac{6}{8}$ Td. Hrtk. Jordegods og Andel i Afløsningssummen af Hornum Sogns Kvægtiende samt $\frac{30}{4}$ 1925 en Kapital paa 403,650 Kr. Hospitalet er brandforsikret for 214,000 Kr. Det bestyres under Stiftsøvrighedens Direktion og Sognepræsten ved Klosterkirken og Borgmesterens Inspektion af en Forstander; Kapellanen ved Klosterkirken er tillige fra 1803 (da Torsted Sogn blev Anneks til Hatting) Præst ved Hospitalet.

Den omtr. 28 m lange Hovedbygning, ud til Hospitalsgade, stammer vistnok fra Hospitalets Genoprettelse i 1560 og er mulig bygget paa det gamle Helligaandshus' Plads (efter andre laa Skt. Jørgens Gaarden før her); den er opf. af røde Mursten i to Stokv. med Kælder under den sydl. Del af den; i dens sydl. Ende er Kirken, der gaar gennem begge Stokv., indrettet; i øvrigt indeholder Fløjen Beboelse for de faste Lemmer samt Sygestue. Til Bygningens Gaardside støder en 1843 opf. Tværbygning af Grundmur, der først var i 1 Stokv., men

1862 fik tilbygget et 2. Stokv.; den indeholder Økonomilejlighed, Bolig for Økonomen, Ligstue og Værelser for Lemmerne. Til de ovenn. nye Pensionærer opførtes i Haven ifl. kgl. Res. af 24/6 1875 en 19 m lang, ny Bygning af Grundmur i 2 Stokv., ved en lille Bygning sat i Forbindelse med Tværbygningen. Ud til Hospitalsgaarden ligger ogsaa Forstanderboligen, i 1 Stokv. med Kælder og Kvist, opf. 1866. Kirken, der sikkert stammer fra Hospitalets Genoprettelse i 1560, er restaur. 1868-69 (under Ledelse af Ingeniør J. Clausen); den fik da en ny Altertavle i gotisk Stil, dog med Benyttelse af udsk. Billeder fra den gamle sentkat. Tavle (i Midten Jmfr. Maria med Christusbarnet, paa Fløjene Bebudelsen, Jesu Fødsel, Marie Himmelkroning og de hellige 3 Konger). To Malmalterstager, skænkede 1665 af G. og F. Jeltzer. Ny Prædikestol; Orgel fra 1879; et gl. Krucifiks; det flade Bjælkeloft er dekoreret. Den tilhørende Have med Gaardsplads er omtr. 0,6 ha.

Kraghs Stiftelse.

Stiftelser: **Anna Svanes Stiftelse** („Svaneboligen“ eller „Himmeriges Boder“), Fugholm, er opr. 1631 af Ane Hansd. Svane (se p. 99) for 3, nu 7 fattige Enker, som desuden faar 164 Kr. aarl. i Brændselshjælp. Bygningen, af gule Mursten i to Stokv., er efter Indskriften over Døren, hvor der ogsaa findes en Svane i Hautrelief, ny opf. 1785. Stiftelsen, der med nogle Legater ejer omtr. 63,600 Kr., bestyres under Stiftsøvrighedens Tilsyn af Borgmesteren og Sognepræsterne. — **Flensborgs Enkebolig**, Nørregade, i 2 Stokv., af Bindingsværk, men med grundmuret Façade, er opf. 1790 af Borgmester Andr. Hansen F. († 1790) og Hustru til Fribolig for 8 trængende Borgerenker, der desuden faar 144 Kr. til Brændselshjælp; Stiftelsen, der med nogle Legater ejer omtr. 49,500 Kr., bestyres som den forrige. — **M. G. Nitschkes og Hustrus Borgerasyl**, Kildegade, er opr. 1832 og 1847 af Farver M. G. N. († 1847) og Hustru Karen From († 1873) med 12,000 Rd., for hvilke der 1875 opførtes en Bygning af røde Mursten i to Stokv. til Fribolig for 4 trængende Borgerfamilier og 6 Borgerenker, der foruden Fribolig faar frit Brændsel. Stiftelsen, der ejer 19,000 Kr., bestyres af Selskabet til Underst. af værdige gamle Borgere og deres Enker. — **Den borgerlige Stiftelse**, Kildegade, er opr. af nysnævnte Selskab, der stiftedes 1844, og som 1868 opførte Bygningen, af røde Mursten i 2 Stokv., med Fribolig for 8 trængende Familier og 6 enlige Personer, der hver har en lille Have og Brændselshjælp samt Penge-

underst. af de Stiftelsen tillagte Legater. Den ejer omtr. 60,000 Kr., deri indbefattet Legaterne. — **Den Levyske Stiftelse**, Farvergade, er opf. i to Stokv. (Arkitekt: Ingeniør Clausen) af Købmand. Z. I. Levy, † 1880, til Bedehus for den mosaiske Menighed (indviet ^{27/12} 1867; den første Synagoge, indrettet 1803, var i et lejet Lokale), men omdannedes 1897-98 til Fribolig med 4 Lejligheder, og Synagogen nedlagdes (se ogsaa p. 101). — **Søstrene Houmanns Fribolig** er opr. 1881 af Købmand L. P. Houmann, † 1886, til Fribolig for 8 ugifte, fattige, henvend 60 Aar gamle Piger, der hver faar 15 Kr. mdl.; i St. for den tidl. Bygning i Jessensgade blev 1912 ved Sundvejen opf. en ny Bygning af røde Mursten i 2 Stokv. efter Tegn. af Arkt. Norn. Stiftelsens Kapital udgør 22,000 Kr. Stiftelsen bestyres af Bestyrelsen for Horsens

Børneasyl. — **Stiftelsen**

„**Arentzens Minde**“,

Hj. af Slotsgade og

Gasvej, er opr. 1891

ved Testam. af Fabri-

kant H. Chr. A. († 1892)

med hele hans Bo. Den

smukke Bygning, der er

opf. 1895-96 i hollandsk

Renæssancestil af røde

Sten (Arkt. Estrup) og

med Grunden kostede

78,720 Kr., bestaar af 3

Fløje i to Stokv. med

Kælder (hvori Portner-

bolig) og svajede Gavle;

den fjerde Side af Gaar-

den lukkes af en Mur

med Gitterport; den in-

deholder 7 enkelte og

13 dobbelte Lejligheder

med Fribolig paa Livstid for trængende Haandværksmestre og deres Enker, for-

trinsvis Slægtninge af Stifteren. Stiftelsen, der ejer en Kapital paa 24,400 Kr., be-

styres under Borgmesterens Tilsyn af Byraadet. — **Kraghs Stiftelse**, Sundvejen,

er opr. 1912 (Fund. af ^{24/4} 1912) til Minde om Væver og Kbmd. Søren J. Kragh

og Hustru af Datteren, Frk. Birgitte Marie Kragh; den smukke Bygning med Kam-

gavle, er opf. s. A. i tre Fløje af røde Mursten i 2 Stokv. med Kælder efter Tegn.

af Arkt. Norn for 101,958 Kr. og indeholder 10 1 Værelses og 8 2 Værelses Lej-

ligheder med Friboliger for trængende Borgere og deres Enker. Legatkapitalen

udgør 54,000 Kr. Stiftelsens Bestyrelse bestaar af 3 Medlemmer. — **Børneasylet**,

Allégade, begyndte i et lejet Lokale, købte 1845 en Ejendom paa Borgergade, udv.

1862, og opførte 1875 den nuv. Bygning af gule Mursten i to Stokv.; ved senere

Udvidelse kan det nu optage omtr. 200 Børn. — **Optagelseshjemmet**, Kildegade,

opr. 1908 af H. Plejehjemsforening, har Pl. til 20 Børn under 1 Aar og enkelte

større.

Gasværket, Gasvej, er anl. af Kommunen 1859-60 (English & Hanssen) for

c. 168,000 Kr., udvidet 1877, 1894 og 1911. I 1921 blev det meget udvidet og

forbedret (samlet Bekostning 933,000 Kr.), ved hvilken Lejlighed der paa Havne-

Toldkammeret.

pladsen tæt S. for Gasværket opførtes et moderne Ovnhus (Chamottestefabrikken Stettin). Af Værkets Biprodukter fremstilles Kunstgødning og Tjærepræparater (Vejtjære, Tagtjære og Fiskeritjære). Produktionen udgjorde 1924 3,626,620 m³ Gas og 5400 Tons Koks. — **Elektricitetsværket**, Gasvej, er anl. 1906 af Kommunen efter Ingeniør P. A. Petersens Plan og kostede 345,000 Kr. Bygningen er opf. af røde Mursten med Granitstensforsiringer paa høj Sokkel af kløvet Kamp efter Tegn. af Arkt. Norn (se „Architekten“ 1907 p. 473). 1922 udvidedes Værket for en Bækostning af 1,110,000 Kr. Maskinanlægget omfatter 2 Gasmaskiner og 4 Dieselmotorer med tils. 2300 HK., og Værket arbejder sammen med Horsens Omegns forenede Vandkraftanlæg (Bygholm og Vestbirk). Den aarl. Prod. udgør c. 2½

Arbejdernes Forsamlingsbygning.

Mill. K.W.T. — **Vandværket**, c. 6 km N. for Byen ved Egebjerg i Hansted Sogn, er anl. 1874-76 for c. 460,000 Kr. (English & Hanssen) og aabnet ¹⁵/₇ 1876. Det ligger i en smuk Dal, hvor den af Kommunen indkøbte Egebjerg Vandmølle laa, og er omgivet af høje, skovklædte Bakker, hvis Kilder afgiver Vandet; gennem Dalen løber en Aa, som forsyner Møledammen; Værket drives ved en Turbine og i den tørre Aarstid ved Dampkraft og Elektromotor (61 H.K.); Vandet løftes op i en Be-

holder, der rummer c. 700 m³, og hvis Bund ligger over 48 m over Havet; herfra føres Vandet gennem Rørledninger ind til Byen. Vandværket blev for omtrent 135,500 Kr. betydelig udvidet 1889-90, bl. a. ved Anlæg af en Reservevandbeholder paa Blæsbjerg Banke N. for Caroline Amalielund og en ny Kildevandsledning i Egebjergdalen. I 1913 opførtes i den nordl. Del af Caroline Amalielund efter Tegn. af Arkt. Norn et 16 m højt Vandtaarn, der tillige bruges som Udsigtstaarn; selve Taarnets Opførelse kostede 14,000 Kr. Byens dagl. Vandforbrug udgør gennemsnitlig 4759 m³.

Brandstationen, Aaboulevarden, er opf. 1920-21 efter Tegn. af Arkt. Fussing for 316,000 Kr. og bestaar af en mod Gaden liggende 3 Stokv. høj Bygning af røde Mursten med Kamgavle; i denne har det faste Brandmandskab Bolig. I Gaarden er der Værksted og Garage for 2 Motorsprøjter samt et Øvelsestaarn i 4 Stokv. af Træ.

Renholdningsanstalten, tæt uden for den sydl. Bydel, paa Torsted Mark, er opf. 1903 af Kommunen.

Det offentlige **Slagtehus** med Kødkontrolstation, ved Nørrestrandsvej, er opf. af Kommunen 1893 for omtr. 113,000 Kr. (Arkt.: Justitsrd. Meyer).

Eksportstaldene, ved søndre Side af Havnen, er opf. 1919 af Kommunen efter Tegn. af Arkt. Norn og drives som kommunal Institution; her afholdes ugentligt Kreaturmarked. Disse Markeder holdtes tidligere paa Markedspladsen, Nørretorv.

Statsbanestationen, for Enden af Jessensgade, Station paa den østjyske Længdebane, er en 2 Stokv. høj Bygning, opf. 1867 (Arkt. N. P. C. Holsøe), udvidet 1898. Privatbanerne H.-Juelsminde og H.-Odder benytter begge denne som Personbanegaard, den førstnævnte tillige som Godsbanegaard, medens sidstnævnte har sin egen Godsbanegaard. En ny Statsbanestation er under Anlæg i Bygholms Enge, og Arbejdet ventes færdigt 1928. Paa Pladsen foran Banegaarden, „Stationspladsen“, er 1876 rejst et Springvand med en 2 m høj Opsats (Søjle med Delfiner og Amoriner m. m., udf. af Zinkstøber Rasmussen).

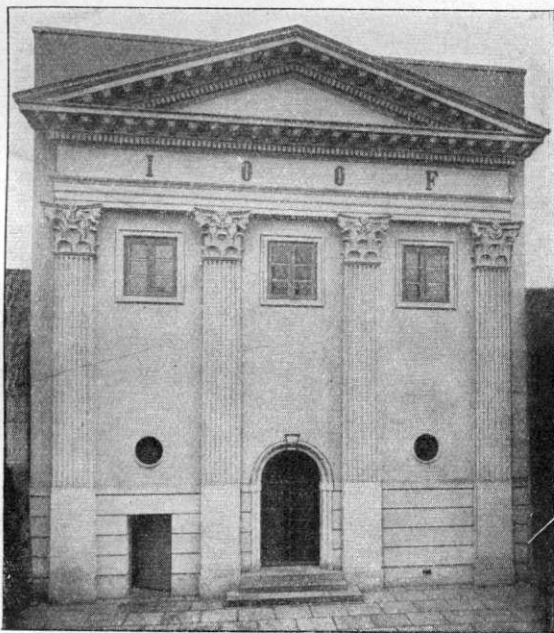
Privatbanestationen, fælles for Banerne H.-Bryrup og H.-Tørring, opf. 1897-98, ligger ved Madevej V. for Statsbanestationen; en Gangbro fører over Jærnbanceterrænet. — Ved Havnen er der Holdeplads paa H.-Odder Banen.

Post- og Telegrafbygningen, paa Syd siden af Stationspladsen, af røde Mursten i 3 Stokv., er opf. 1880-81

(Arkt. Th. Arboe), udvidet 1898-99 med 3. Stokv. (Bygningsinsp. H. Kampmann). Den bestaar af en 22,6 m lang Hovedbygning og en 9,4 m lang Tilbygning. Stats-telefonen har ogsaa Station her.

Toldkammeret, ved den nordl. Side af den gl. Havn, er opf. 1911-13 (indv. ¹⁵/₈ 1913) af røde Mursten i 2 Stokv. paa Granitsokkel og med høj Tagrejsning efter Tegn. af Bygningsinsp. H. Kampmann og kostede 194,000 Kr. Bygningen prydes af smukt udhugget Granitarbejde, særlig kan fremhæves Søjlehovederne paa Murstenspilastrene samt Hovedindgangens Portal. — Den tidl. Toldkammerbygn. var paa Hj. af Havneallé og Aaboulevar den, opf. 1837.

Af andre Bygninger nævnes: *Præsteboligen*, Kirkegaards Allé, opf. 1894 (Arkt. Estrup). *Arbejdernes Forsamlingsbygning*, Kildegade, opf. 1922-23 af Arbejdernes Fællesorganisation (indv. ¹⁰/₁₀ 1923) efter Tegn. af Arkt. Norn for 543,000 Kr., bestaaende af en 2 Stokv. høj Bygning med cementpudset Façade og frem springende Gesims og Hovedindgang med høje Bueaabninger, samt en 3 Stokv. høj Sidefløj, indeholdende en stor, smuk Forsamlingssal med Pl. til 1800 Mennesker. Den tidl. Forsamlingsbygning var i Søndergade, indrettet i Kasernens Stald-

Odd-Fellow Palæet.

bygning. *Odd-Fellow Palæet*, Borgergade, opf. 1924 (indviet $11/1$ 1925) i klassisk romersk, tempelagtig Stil efter Tegn. af Arkt. Norn; det kostede fuldt monteret c. 200,000 Kr. Odd-Fellow Logen „Horsia“, der ejer Bygningen, stiftedes $10/10$ 1890 og havde tidl. Lokale i „Palæet“ paa Torvet. *Frimurerlogen*, Havnealléen, er 1924 (Arkt. Fussing) indrettet i en ældre Ejendom i 2 Stokv., som købt af Ordenen. *Haandværker- og Industriforeningens Bygning*, Allégade, en anseelig Bygning i 2 Stokv. (Arkt. Clausen), indviet $27/2$ 1885, med stor Festsal gennem 2 Stokv. (20 m lang) og Have (c. 0,6 ha). Foreningen, der 1908 fik sit nuvær. Navn, hed tidl. Haandværker- og Sangforeningen, og stiftedes $8/8$ 1849; den har c. 2200

Haandværker- og Industriforeningen.

Medl.; dens Bibliotek tæller c. 7000 Bd. *Horsens Landbrugsforenings Forsamlingsbygning „Hejmdal“*, Rædersgade, er opf. 1886 (ejes af et særligt Aktieselskab); Foreningen stiftedes $29/3$ 1862. *Skt. Stefanshjemmet*, Vimmelskiftet, opr. af den 1876 stiftede Skt. Stefansforening, indviet $20/2$ 1885, en Bygning af røde Mursten i 2 Stokv. med Gavl mod Gaden; den indeholder Forsamlingshus og Børnehjem. *Frelsens Hær* har et Forsamlingshus i Hulvejen, opf. 1905 efter Tegn. af Arkt. Chr. Jørgensen. *Svendehjemmet*, Slotsgade, er opf. 1890 af røde Mursten i 2 Stokv. efter Tegn. af Arkt. Estrup og tilhører den 1879 stiftede Haandværkssvendenes Rejse- og Sygeforening. — Af Pengeinstitutter nævnes: *Spare- og Laanekassen for H. og Omegn* har sin egen Bygning, Hj. af Stationspl. og Jessensgade, opf. 1901 (Arkt. Estrup) (se L. Estrup, Sp.- og Laanek. f. H. By og Omegn, Horsens 1922). *Landbosparekassen*, Rædersgade (egen Bygning) (se Landbosparekassen i H. 1863-1913. Horsens 1913). *Sparekassen for Bjerge og Hatting Herreder*, Stationspladsen (egen Bygning). *Horsens Bank*, Søndergade. *Banken for H. og Omegn* (Filial af Københavns Handelsbank, har Lokaler i Sparekassens Bygning). *Privatbanken* har sin egen Bygning paa Hj. af Jessensgade og Stationspladsen, opf. 1919, Arkt. Norn. *Horsens Landbobank*, Jessensgade (egen Bygning). — Af Hoteller nævnes, foruden *Jørgensens Hotel* (se

p. 119), *Missionshotellet*, Jærnbanegade, opf. 1909, Arkt. V. Norn, 50 Værelser, *Hotel Horsens*, Søndergade, 12 Vær., *Hotel Bristol*, Søndergade, *Munks Hotel*, Smedegade, *Højskolehjemmet*, Allégade. — Af Badeanstalter nævnes: *H. Lysbadeanstalt*, Nørregade, den kommunale Badeanstalt i Kildegade, samt 2 kommunale Strandbadeanst. ved den søndre Side af Havnen og en privat Badeanstalt ved Fjordens Nordside.

Af Velgørenhedsforeninger og andre Selskaber nævnes foruden de tidligere anførte: *Det alm.*

Velgørenhedsselskab, stift. 1863, understøtter trængende udenfor Fattigv.; „*Samaritanen*“, stift. 1886; *Arbejdernes Hjælpekomite*; *Skipperkassen*, stift. 1802, understøtter værdige trængende Sømænd og deres efterladte. *Den borgl. Ligkasse*, stift. 1840; *Haandværkernes og Arbejdernes Sygekasse*, stift. $\frac{1}{4}$ 1852, og flere Sygekasser. *Handelsstandens Hjælpekasse*, stift. 1869; Spareforeningerne „*Glædelig Jul*“, stift. 1885, og „*Vinterens Trøst*“, stift. 1886; *Skt. Stefansforeningen*, stift. 1876; *Kristelig Forening for unge Mænd*, stift. 1886 (se Jubilæumsskrift for K. F. U. M. i H. 1886-1911, Horsens 1911); *Kristelig Forening for unge Kvinder*; *Louiseforeningen*; Foreningen *Klosterkirkens Menighedshjem*, der 1918 har

Claus Cortsens Gaard Søndergade 10 (nedrevet 1913).

købt „*Palæet*“ (se p. 116); *Nordisk Good-Templar Orden*, med 5 Loger, en Ungdomsloge og en Børneloge; *Danmarks Good-Templar Orden* med 4 Loger; *Independent Order of Good Templars* med 1 Loge; *Horsens folkelige Afholdsförening*, der har Lokaler i sin Ejendom Nørregade 47; *Horsens Landbrugsforening*, stift. $\frac{29}{3}$ 1862 (se S. Sørensen, H. Landbrugsforening 1862-1912, Horsens 1912); *Arbejdernes Forbrugsforening*, stift. $\frac{27}{1}$ 1885, og 4 andre Brugsforeninger; *Handelsforeningen*, stift. 1862 (se J. Andersen, H. Handelsforen. i 50 Aar, Horsens 1913), *Horsens Købmandsforening*, stift. 1892; *Foreningen „Enigheden“* (beværtningsdrivende), stift. $\frac{8}{10}$ 1880, ejer et Hus i Gersdorffsgade, der benyttes som Alderdomsfribolig for Medlemmer; *Koncertforeningen*, stift. 1845; *Sangforeningen „Brage“*, stift. $\frac{1}{10}$ 1881; *Sangforeningen „Ydun“*, stift. $\frac{9}{3}$ 1900; *H. borgerl. Skyttelav*, stift. 1840 (omtr. 250 Medl., Skydebane i Caroline Amalie-lund); *H. Grundejerforening*, stift. $\frac{27}{3}$ 1898 (1000 Medl.); *H. Lejerforening*, stift.

$\frac{1}{4}$ 1916 (1800 Medl.); *H. Turistforening*, stift. $\frac{14}{2}$ 1907; *H. Ungdomsforening*, stift. $\frac{14}{4}$ 1904, 700 Medl.; *Sejlkлубben* med Klubhus paa Øen i Havnen, opf. 1916 (Arkt. Norn), og flere Sportsforeninger; c. 40 Fagforeninger, flere Mesterforeninger og politiske Foreninger samt en Række Have- og Byggeandelselskaber.

Anlæg og Mindesmærker. Foruden et mindre Anlæg ved Nørretorv (anl. 1861) og et ved den østl. Ende af Aaboulevarden, ejer Byen det smukt vedligeholdte Lystanlæg **Caroline Amalielund**, ved Byens Østgrænse. Begyndelsen blev gjort 1841 paa den saakaldte „Papegøjetoft“ (fra gammel Tid benyttet til Fugleskydning) og fik 1844 sit Navn ved Dronningens Nærværelse. Til den ældre Del, 3,7 ha, tilkøbte Kommunen 1887 omtr. 3,6 ha. I Anlægget ligger paa en Terrasse

Den Lichtenbergske Gaard (Jørgensens Hotel).

en stor anseelig Pavillon (med Balkon og Verandaer), som Kommunen 1887 købte af Skyttelavet og lod ombygge og udvide (Arkt. Estrup). Til Dels ved Kommunens Foranstaltning afholdes her om Sommeren ugentlige Koncerter. Et Lystanlæg, „Folkets Lund“, omtr. 2,8 ha, mod Ø. mellem Caroline Amalielund og Teglgårdsvej, anlagdes 1896 af Arbejdernes Fællesorganisation, med Pavillon og Sommerteater; det blev 1919 indlemmet i Caroline Amalielund. — I Lunden findes endvidere Vandtaarnet, der tillige er Udsigtstaarn (se p. 114) samt Museet (se p. 107). Ved Erhvervelsen af Bygholm Gods i 1918 har Byen faaet et prægtigt Lystanlæg i den til Gaarden hørende smukke, gamle Park, der har en Størrelse af 17,6 ha. — I Porten til Ejendommen Nr. 41 paa Søndergade er 1916 af den daværende Ejer, Adjunkt Fr. Weilbach, opsat en Egetræstavle med Indskrift til Minde om, at Digteren **Herman Bang** her henlevede Barndomsaarene 1864-68. En Buste af Redaktør **Emil Bojsen** († 1898) er opstillet ved Sundvejen udfor det Andelskvarter (Villavej, Ny Havnegade, Emil Bojsensgade), hvis Stifter han var.

Gamle Huse. Som Minder om middelalderlige, borgerlige Huse findes nu kun 2 Kældere bevaret: *Borgergade 28*, med senere indbygget Tøndehvælving, samt *Søndergade 47*, et anseeligt Rum med brede, gotiske Krydshvælvinger. Af Bin-

dingsværk fra 16. Aarh. gemmer der sig Rester med langstrakte, ejendommelige Knægte fra Aarhundredets Midte i den stærkt ombyggede, 2 Stokv. høje Ejendom *Søndergade 29*, og det 17. Aarh.'s Byggesæt savner nu enhver Repræsentation. Derimod findes der talrige Gaarde fra 18. Aarh. og den følgende Tid. H. er en udpræget Bindingsværksby, bestemt af fælles Karaktertræk og i sit arkitektoniske Fysiognomi formet som en Helhed af en egen værdig, harmonisk Skønhed. Et stort Tab var det, at det interessanteste Bindingsværkshus, *Søndergade 10*, opf. 1718 af Kbm. Claus Cortsen, 1913 maatte falde. Bygget af Egebindingsværk med korte Skraastivere, 2 Stokv. højt med bred Gavl og malerisk Karnap med spaanklædt, løgformet Spir, betegnede dette pyntelige Hus Overgangen mellem gammelt og nyt. Façaden havde let fremskudt øvre Stokv., men Knægte indgik ikke mere i Konstruktionen, baade Overgangsfod og Mellemstykker prangede i rig, reliefskaaren Dekoration, Gavlens Vindfløj bar Navnebogstaverne CC - G S D H, 1718, Spirets Claus Cortsens Navn. Byggherrens og hans Hustrus, Gjertrud Stephansdatter Hofgaards Forbøgstaver, samt 1718, saas endvidere paa et Dørtræ i Gaarden i Forening med to Citater fra Psalmernes Bog. I det Indre af denne Købmandsgaard

Nørregade 31.

fandtes en gammeldags, rummelig Kølestue med Krambod og Rester af gammelt Interiør. Tømmeret fra det nedbrudte Hus fandt Anvendelse i en Villa, Sundvejen 9, som i sit Ydre er en Genfremstilling af Claus Cortsens Gaard i dens oprindelige Skikkelse (Chr. Axel Jensen i „Aarb. for hist. Samf. for Aarhus Stift“, II, 1909; Opmaal. i „Ældre nord. Arkitektur“ V, 2. R.). Stateligst blandt Byens ældre Bygninger er *Søndergade 17*, den *Lichtenbergske Gaard*, nu Jørgensens Hotel, et af Landets mest pompøse Borgerhuse fra Barokkens Dage. Det blev til ved Ombygning af et ældre, 2 Stokværk højt Bindingsværkshus, som Etatsraad Gerhard de Lichtenberg 1744 gav dets nuværende Skikkelse som et mod Gaden grundmuret Barokpalæ med en bred Kvist midt over Façaden, flankeret af gennemløbende Karnapper med halvrundt Tag. Midt paa Façaden fører en bred Stentrappe op til den statelige, rigt udsmykkede Sandstensportal, der bærer Byggherrens Vaabenskjold. Over Dørbuen staar at læse: „Was Gott beschert uns niemandt werdt, Anno 1744“, og over Kapitælerne Navnene: G. de Lichtenberg, Bodild Hofgaard. Alle Vinduer smykkes af Sandstensomfatninger. 1896 nedtoges Gaardsidens Bindingsværk, Snitværk fra dette bevares endnu i Museet, og erstattedes af Grundmur, medens Façaden bibeholdt sin gl. Skikkelse. I det indre findes enkelte Rokokointeriører med Stuklofter, samt profilerede Døre med Laase af Messing (se „Architekten“ 15/6 1907). — Lidt ældre end denne Bygning er

Helms' Apotek, *Søndergade 12*, et 1736 opf., 2 Stokv. højt, grundmuret Hus med halvrundt afsluttet Façadekvist, karakteristiske Trekantgavle over Vinduerne, bred, anselig Stentrappe med Jærnrækværk og Sandstensportal med Bygherrens og hans Hustrus Navne: Jacob Schmidt, Anna Margr. Helms, 1736. — Af andre grundmurede Façader fra 18. Aarh. kan fremhæves *Nørregade 31*, opf. 1790, 21, opf. 1786, *Fugholm 16*, „Svaneboligen“ (se p. 112), opf. 1785, *Aaboulevard 14* og *65*, *Søndergade 41* og *47*, samt fra Beg. af 19. Aarh. *Smedegade 91*. Fælles for de fleste af disse Façader er deres rolige, sikre Holdning, der udmærket harmonerer med Bindingsværksgaardene, og som mangen Gang netop er bestemt af det Skelet af Tømmer, der skjuler sig bag Forsidens Skalmur og Puds. Diskrete og smag-

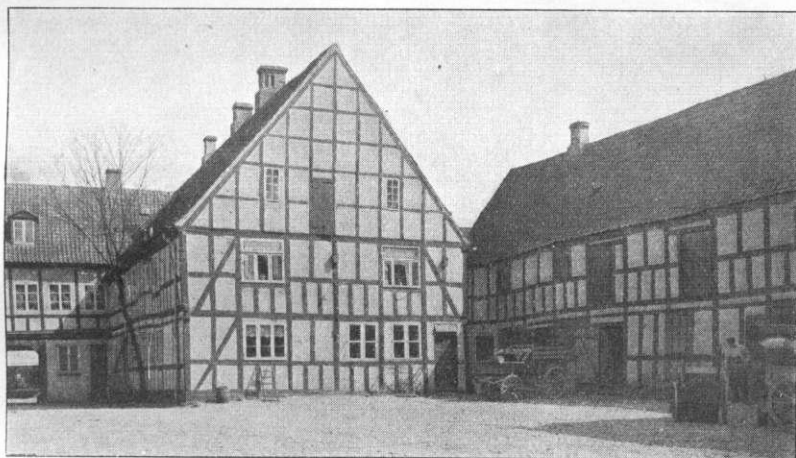

Smedegade 91.

fulde, prægede af Louis-seize og Nyklassicisme, er de dekorative Omfatninger, som omslutter Porte og Døre. — Før Aaboulevar den anlagdes, sluttede Bindingsværksslængerne overordentlig malerisk og stemningsfuldt sammen om den gl. Aa, til hvis Bolværker flere af Pakhusene rakte; et sjældent smukt Bybillede gik til Grunde, et af de ejendommeligste i hele Landet, da Aaløbet overdækkedes, og en Mængde af de gamle Bygninger maatte vige. Hvor voldsomt Udvik-

lingen end har sprængt sig Vej, har Byen dog endnu en god Del af sit gl. Arvegods i Behold, selvom dette maa søges inde i Gaardene; thi stadig rummer den en Mangfoldighed af Bindingsværk fra den store Byggeperiode i 18. Aarh., da saa at sige hele Byen omformes i een Støbning. Enkelt og glat, uden Udskæringer, Stokværksudkragninger og Knægte, regelmæssigt bygget op med lodret Tømmer og hist og her lange, over det hele Fag løbende Skraastivere, repræsenterer Horsens-Bindingsværket fra denne Periode en afklaret, karakteristisk Type, der i al sin Sæmpelhed kan være af stor Skønhed, særlig hvor det faar Lov til at udfolde sig i Købmandsgaarde af større Dimensioner. Ejendommeligt for Horsens-Gaardene er endvidere den Trofasthed, hvormed man bevarede den gl. Skik at smykke Dør- og Portoverliggerne med Udskæringer, Indskrifter og Ejernavne, en Skik, som stadig stod i Blomst, længe efter at den andet Steds forlængst var aflagt. Særlig rig er Porthammeren i det 2 Stokv. høje, glatte Bindingsværkshus *Søndergade 32*, opført af Knud Monberg 1772; rundt om i Byen findes Indskrifter i Mængde, baade i Rokoko, Louis-seize og Empire, og fra nedbrudte Huse ejer Horsens Museum en anselig Samling (jfr. nærmere herom Chr. Heilskov i „Aarb. udg. af hist. Samf. for Aarhus Stift“, III, 1910). Til de skønneste Gaardinteriører fra 18. Aarh. hører

Hospitalsgade 6, opført 1768 antagelig af Kbmd. Gylling, *Smedegade 71*, i hvis Vindfløj læses K. S. M. B. og K. M. D., 1756 (Knud Sørensen Monberg og Karen Mouritzdatter), samt flere Gaarde paa Sønder- og Smedegade. Ved Aaboulevarden ligger paa Hj. af Badstuegyden et malerisk Pakhus, der tidligere strakte sig med Gavlen helt ud i Aaens Bolværkslinie (Matr. Nr. 672), et hyggeligt, lille Gavllhus i *Badstuegyde 12*. Den lille Portbygning med Overligger (1739), *Aaboulevarden 121*, fører ind til en smaaborgerlig Cul-de-sac, og til Byens bedste Bygninger hører *Søndergade 43* (tidl. Hotel Skandinavien), en oprindelig Bindingsværksbygning, som 1780 af Præsten N. M. Frimodt ombyggedes med en grundmuret Façade i yndefuld, nyklassisk Stil, delvis ombygget 1925. (Litt.: Tidsskr. for Kunstindustri 1897 p. 21 ff.; Hugo Matthiessen, Gl. Gaarde i Horsens, „Architekten“, XVII, 1915).

Hospitalsgade 6.

Indbyggertallet var $\frac{1}{2}$ 1921 27,588 (1801: 2396, 1850: 5827, 1901: 22,243). Efter Erhverv fordelte Folkemængden i Købstaden 1921 (1911: 23,843) sig i flg. Grupper: 13,942 (1911: 10,816) levede af Haandv. og Industri, 4168 (5350) af Handel o. l., 2007 (1454) af Transport, 292 (382) af Landbrug, 156 (54) af Mejeri-drift, 156 (182) af Fiskeri, 1742 (1495) af immateriel Virksomhed, 1486 (1259) af Tyendegern. o. l., 1476 (1176) af egne Midler, 1867 (1153) væsentligst af Understøttelse, 296 (522) var uden angivet Erhverv.

Skibsfart. Ved Horsens Toldsted var der ved Udgangen af 1920 hjemme-hørende 35 Sejlskibe med en samlet Tonnage af 419, 12 Motorskibe med 103 og 2 Dampskibe med 68 R.T., samt 315 Baade (under 4 R.T.). I den udenrigske Fart klareredes 1920 for indgaaende: 258 Skibe med 29,641 Tons Gods, deraf 86 Dampskibe med 13,660, for udg. 252 Skibe med 9643, deraf 89 Dampskibe med 5293; i den indenrigske Fart for indg. 527 Skibe med 25,762, deraf 151 Dampskibe med 15,448, for udg. 546 Skibe med 9269, deraf 157 Dampskibe med 5412 Tons Gods.

Ved Horsens Toldsted indbragte Indførselstolden 19^{23/24} 1,271,347, Spiritus-afg. 327,424, Tobaksafg. 585,007 Kr.

Fiskeri. I Horsens var der 1924 46 Fiskere (deraf 33 Erhvervsf.), der ejede 55 Fartøjer (deraf 15 Motorf., 3 af disse paa 5-15 Tons) til Værdi 34,500 Kr. og

Redskaber for 30,000 Kr.; Værdien af Fangsten (deribl. 12 Tons Aal, 14 T. Torsk) udgjorde 40,000 Kr.

I Horsens afholdes følgende Markeder: 1 i Jan., 2 i Febr. og 1 i Marts med Heste, 2 i Marts, 2 i April, 2 i Juni, 1 i Aug., 1 i Sept. og 1 i Okt. med Heste og Kreat.; hver Onsdag Marked med levende Kreaturer; Torvedag hver Onsdag og Lørdag.

Af Fabrikker og industrielle Anlæg nævnes: *A/S Crome & Goldschmidts Fabrikker*, Spinderier og Væverier for Tilvirkning af Bomulds-, Linned- og Uldvarer, anl. 1865 og gik 1874 over til at være Aktieselsk. med Aktiekap. 1,6 Mill. Kr., siden 1916 er Aktiekap. udvidet til 10 Mill. Kr.; 1881 tilkøbtes „Ribe Tekstilfabr.“; det store Komplex af Bygninger, ved Fabrikvej, udvidedes betydeligt

Smedegade 71.

1892 og omspænder 3,3 ha, hvoraf Bygningerne indtager 1,7 ha; Fabrikken beskæftiger nu c. 800 mandlige og kvindelige Arbejdere og Funktionærer, der har egen Brugsforening, Laanekasse og Sygekasse; Selskabet, hvis Hovedsæde nu er i København, driver tillige udstrakt Handelsvirksomhed og har Manufakturudsalg i de fleste Købstæder; Fabr. er grundl. af M. Goldschmidt, der 1855 fik Ret til at benytte Straffeanstaltens Fanger i sin Virksomhed, og som i 1860 gik i Kompagni med A. Crome og senere oprettede Fabrikken; Tugthusfangerne beskæftiges dog ikke mere i Virksomheden. *Emil Møllers Telefonfabrik*, grl. 1893, A/S fra 1917, Aktiekap. 1,2 Mill. Kr., c. 300 Arb. *A/S Rud. Kramper & Co.*, Motor- og Maskinfabrik, stift. 1921, Aktiekap. 100,000 Kr. (det i 1902 stift. A/S Rud. Kramper & Jørgensen, der fra 1919 havde en Aktiekap. af 1,5 Mill. Kr., gik 1921 konkurs). *A/S Møller & Jochumsens Jærnstøberi og Maskinfabr.*, grl. 1857, A/S fra 1897, Aktiekap. 200,000 Kr. *A/S Paasch & Larsen, Petersen*, Fabrikation af Mejeribrugsredskaber og Maskiner, stift. 1895, Aktiekap. 300,000 Kr., har 2 Fabrikker i Horsens samt en Filial i Odense. *H. Jacobsen & Co., Maskinfabr. og Jærnstøberi*, grl. 1893. *J. Stallknechts Jærnstøberi og Maskinfabr.* (det ældste Jærnstøberi i Jylland, oprindl. grl. 1831 af C. F. Weiss; Virksomheden nu delt mellem

Firmaerne Nørbæk & Andersen og E. Nielsen Donner). *H. Blyvalseværk og Metalforretning*, grl. 1721, A/S fra 1913, Aktiekap. 250,000 Kr. *Mælkekondenseringsfabrikken*, under A/S Den danske Mælkekondenseringsfabrik, Nakskov, opf. 1919-20, c. 300 Arb., har med Inventar kostet c. 2,4 Mill. Kr. *Petersen & Sørensens Tobaksfabr.*, anl. 1865, udvidet 1886 og 1924, c. 400 Arb. *H. Sølvvarefabr.* (Brødr. Sørensen), anl. 1904, c. 50 Arb. *A/S Horsens Cykle-Lager*, *Hede Nielsen*, Cyklefabr., stift. 1919, Aktiekap. 1 Mill. Kr., c. 100 Arb. *K. Madsens Trikotagefabr.*, grl.

1883, c. 70 Arb.

A/S Trævarefabrikken Thor (opf. efter Brand 1907), grl.

1884, fik 1895 sit

nuvær. Navn; Aktie-

kap. 200,000 Kr.,

c. 150 Arb. *A/S*

Horsens Trælast-

handel, grl. 1900,

Aktiekap. 550,000

Kr., har 1908 over-

taget det 1888 opr.

H. Damp-Høvle- og

Savværk. Stjern-

holms Trælasthan-

del og Cementstø-

beri, grl. 1870, A/S

fra 1913, Aktiekap.

350,000 Kr. *H.*

Stolefabrik, grl.

1894, udvidet 1908.

H. Baiersk- og

Hvidtøls Bryggeri,

anl. 1868, A/S fra

1895, i 1898 indlem-

met i det da danne-

de „Østjyske Bryg-

gerier“ (se under Aarhus p. 57); de anselige Bygninger, ved Nørretorv og Stefans-

gade, ombyggedes 1879-81 og udvidedes 1899. *Aggerbecks Sæbe- og Parfume-*

fabr., grl. 1852. *Imprægneringsanstalten*, anl. 1900 af A/S R. Collstrup i Kbh.

paa en 4,4 ha stor Grund ved Havnen; Bygningerne opf. 1900, Arkt. Estrup;

imprægnerer Jærnbanesveller og Telegrafpæle. *H. Andels-Svineslagteri*, opr.

1887, udv. 1899, slagtede 1924 101,945 Svin (se *H. Andels-Svineslagteri* 1887-

1912, Horsens 1912). *J. D. Koopmanns Svineslagteri*, anl. 1911. *H. Damp-*

mølle, anl. 1851, opf. 1899 efter Brand, udvidet 1910 og 1915, fra 1880 A/S,

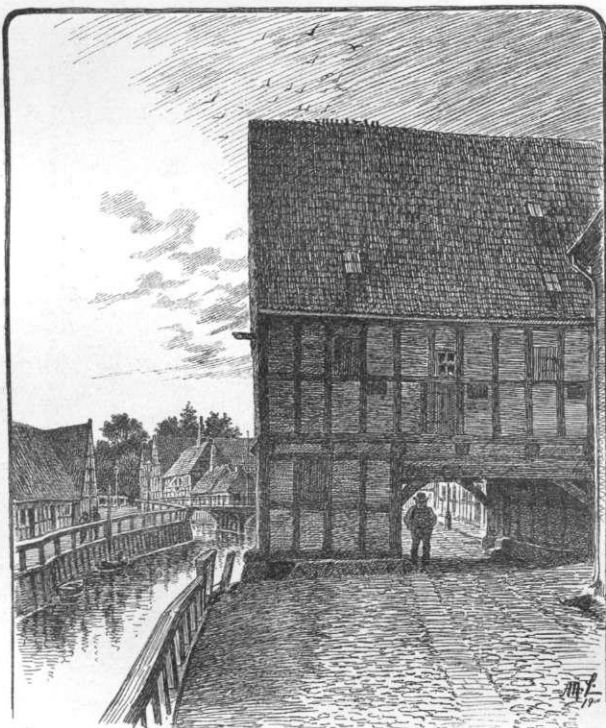
Aktiekap. 200,000 Kr., har et 1897 opf. Silopakhus ved Havnen. *Nørrebros Damp-*

mølle, anl. 1867. *Havnemøllen*, anl. 1924 (i 3 Stokv. af røde Mursten efter

Tegn. af Arkt. Poul Jacobsen). *A/S H. Mineralvandsfabrikker*, stift. 1911,

Aktiekap. 60,000 Kr. *A/S H. nye Kalkværk*, grl. 1873, A/S fra 1891, Aktiekap.

40,000 Kr. *A/S Jysk Ilt- og Acetylen-Gasfabr.*, stift. 1919, Aktiekap. 400,000 Kr.

Pakhus ved Aaen (1900).

A/S H. Skibsværft, stift. 1918, Aktiekap. 100,000 Kr. A/S Brdr. Wittrup, grl. 1860, A/S fra 1918, Aktiekap. 950,000 Kr., driver bl. a. en Uldvare- og en Tæppefabrik. Gummifabrikken Jylland. H. Vognfabr., grl. 1901. H. Orgelbyggeri. Dampvaskeriet „Thor“. F. Schur & Co., lithografisk Anstalt og Æskefabrik, grl. 1846, c. 50 Arb. Desuden kan nævnes 4 Mejerier, 2 Margarinefabrikker, 13 Bogtrykkerier, 2 Børstetræfabrikker, et Cikorieterrieri, en Ostefabr., en Handskefabr., en Automafabr. m. m. — Af større Handelsforetagender nævnes: A/S Fog's Trælast- og Jærnhandel, grl. 1857, A/S fra 1908, Aktiekap. 230,000 Kr., H. Land-

Fra Badstuegyde (Langsiden af det gl. Pakhus).

brugsmaskin- og Ingeniørforretning, stift. 1920, Aktiekap. 150,000 Kr., A/S Jyske Frøavlsselskab, stift. 1918, Aktiekap. 280,000 Kr. (har et Pakhus ved Havnen, opf. 1918 af røde Mursten i 3 Stokv., Ingeniør I. Christensen, Odense), H. Kulimport, samt Korn- og Foderstofkompagniet, som fra 1907 har Afdeling her.

I Horsens udgives følgende Aviser: „H. Avis“, grl. 1828, „H. Folkeblad“, grl. 1866, „H. Social-Demokrat“, grl. 1888, og „H. Venstreblad“, grl. 1912.

Kreaturholdet var ^{15/7} 1924: 419 Heste, 161 Stk. Hornkv. (deraf 141 Køer), 20 Geder, 3 Faar og 139 Svin.

Byens Øvrighed består af en Politimester og en folkevalgt Borgmester. Byraadet består af 25 valgte Medlemmer, indbefattet Borgmesteren som Formand.

Finansielle Forhold. Indtægter 1922/²³ (i 1000 Kr.): 4796, deraf Ejendoms-skatte 228, personlige Skatte 2967, Formue- og Erhvervsindtægter 1405; Udgifter: 3766, deraf Byens Bestyrelse 190, offtl. Understøttelse 1244, Skolevæs. 361, Rets- og Politivæs. 166, Medicinalvæs. 148, Gader, Veje og Kloakker 139, Renter af Gæld 953. Aktiver ^{31/12} 1923: 21,114, Gæld 21,929. Skatteproc. udgør 1923/²⁴ 10,8, Ligningsproc. 15,6.

Kommunens faste Ejendomme består i: Raadhuset, Administrationsbygningen, de kommunale Skoler, Forsørgelsesanstalten, Alderdomshjemmet, Kommunehospitalet, Gasværket, Vandværket, Elektricitetsværket, Brandstationen, det offentl. Slagtehus, Eksportstaldene, Renholdelsesanstalten, Caroline Amalielund og de offentlige Anlæg samt forsk. Jorder paa Købstadgrunden, i alt 85 ha, endvidere

Godset Bygholm (c. 1400 ha). Desuden Andel i Ting- og Arresthuset samt i Tvangsarbejdsanstalten.

Politikorpset består af 1 Politiasistent, 3 Overbetjente og 24 Betjente. Af Statspolitiet er i Byen stationeret 1 Overvagtimester, 1 Vagtmester og 6 Betjente. Brandkorpset består af 1 Brandinspektør, 1 Assistent, 3 Sprøjteførere, 1 Vagtmester, 1 Værkmester og 40 Brandsvende.

Pengeinstitutter. *Spare- og Laanekassen for Horsens By og Omegn* (opr. 1847; $\frac{31}{12}$ 1924 var Indsk. 28,710,220, Reserver 1,355,309 Kr.). *Landbosparekassen i Horsens* (opr. 1863; $\frac{31}{12}$ 1924 var Indsk. 13,948,009, Reserver 848,820 Kr.). *Bjerge og Hatting Herreders Spare- og Laanekasse* (opr. 1867; $\frac{31}{12}$ 1924 var Indsk. 7,235,704, Reserver 177,180 Kr.). *Horsens Skolesparekasse* (opr. 1874; $\frac{31}{12}$ 1924 var Indsk. 45,105, Reserver 1,343 Kr.). *Horsens Privatbank* (opr. 1871 under Navnet H. Handels- og Landbrugsbank; $\frac{31}{12}$ 1924 var Aktiekap. 800,000, deraf Halvdelen Præferencekapital, Reserver 20,000, Indsk. 2,113,430 Kr.). *Horsens Bank, A/S* (opr. 1896; $\frac{31}{12}$ 1924 var Aktiekap. 2 Mill., Reserver 720,000, Indsk. 15,974,719 Kr.). *Horsens Landbobank A/S* (opr. 1925 ved Overtagelse af den likviderede Andelsbanks Filial; Aktiekap. 270,000 Kr.). — *Banken for H. og Omegn*, opr. 1855, blev 1881 Filial af Københavns Handelsbank.

Havnen dannedes oprindeligt kun af den nordl. Gren af Aaens Udløb med Lade- og Losseplads ved „Ladebrohoved“ ud for Toldboden; men kun Baade og fladbundede Pramme kunde benytte den, større Fartøjer maatte gaa ind i det Ø. for Byen paa Fjordens Nordside indskærende Stensballesund, som brugtes til Vinterhavn. (Om Retten til Benyttelse af denne Vinterhavn, som Byen fra Arilds Tid havde haft, førtes 1695-96 Proces med Ejeren af Stensballegd., Baron Fr. Kragh). I Løbet af 18. Aarh. blev der vel arbejdet noget paa at udbedre Havnen (saaledes 1729 flg.), men endnu 1785 havde den kun 0,6-0,9 m og Renden, der førte ind til den, 0,9-1,6 m Vand. Da blev den 1785-1802 for en Bekostning af 20,000 Rd. ved Bestræbelser af Stiftamtmd. Ove Høegh-Guldberg og andre Mænd som Billedhugger og Bygmester Jens Hjernøe og Raadmd. Anders Kruse (en Mindetavle for dem, der 1823 opsattes paa Raadhuset, er nu anbragt paa den vestlige Mur i Havnepakhusets Taarn) betydeligt forbedret og uddybet; Renden og Havnen fik en Dybde af 2,5-2,8 m, Renden en Bredde af 10 m, Aabredderne reguleredes, og Havnepladsen udvidedes dels ved Køb af Grunde N. for Aaen, dels ved Opfyldning af en Del af det lave Farvand „Flasken“ S. for Aaen. 1856-57 forlængedes Renden ud i Fjorden, udvidedes til en Bredde af 25 m og til en Dybde af 3,8-4 m, og der anlagdes lige uden for Aaens Munding paa Nordsiden af Fjorden en ny Havn, der fik samme Dybde som Renden. 1869-70 blev der paa Østsiden af den nye Havn anlagt en særlig Kølhalehavn, 1881 anlagdes en Ophalingsbeding; 1883 anskaffedes en Dampmuddermaskine, og 1883-92 blev Sejl-løbet uddybet til 4,7 m, 1893 købtes en større Muddermaskine, der yderligere kunde uddybe til 5,5 m; 1898 blev det for en Bekostning af 98,000 Kr. uddybet til 6 m; det er nu 7,5 km langt og har en Bredde af 31 m. Den opgravede Jordmasse er brugt til Landvinding ved Arealer S. for Havnen („Flasken“) og efter 1907 ogsaa paa Fjordens nordre Side. Siden 1885 er alle Havnens Bolværker ombyggede, 1896 og 1900 sattes desuden Bolværker ved Havnens Sydside, og efterhaanden har betydelige Uddybninger fundet Sted. 1903 fyldtes Aaløbet gennem Byen, og Aaboulevarden anlagdes; herved mistede Havnen et ikke lille Areal, der dog hurtigt indvandt ved nye Udvidelser. I 1905 forlængedes Bolværket paa Havnens Sydside igen med c. 150 m, og i 1909 paabegyndtes en

større Udvidelse, idet Kajen i den nye Havn forlængedes mod Ø. ved Gennemskæring af den Landtunge, der lukkede for den, ved hvilken Lejlighed der dannedes en Ø, som Sejlklubben senere har faaet Raadighed over (se p. 118). Der byggedes Lædæmnings om de til Landvinding bestemte Arealer (hvorved Ø. for Havnen fremkom en ny Spadseresti, „Langelinie“), og der foretoges Uddybninger. Langs Sejlløbets sydlige Side anlagdes en Lædæmning (400 m lang), og i den østl. Ende af den nordl. Havn er anlagt en mindre Fiskerihavn, beskyttet ved Faskindæmning. Omkostningerne androg i det hele c. 400,000 Kr. Senere er Sejlløbet uddybet til 6,9 m, og i 1918 foretoges Udvidelser i den nye Havn. 1919 anlagdes af Kommunen en ny Hovedlærdselsvej fra Bjærgevej til Havnen. Blandt de mange Nybygninger paa Havnearealet kan særlig nævnes det store Havnepakhus, tilh. Havnen, men udlejet til det foren. Dampskibsselskab, opf. 1904 af røde Mursten og med fritstaaende Taarn i det sydøstl. Hjørne, hvori Toldvagten har Lokale (Arkt. Norn), desuden Toldboden og en Række andre Pakhuse, af hvilke flere tidligere er nævnt (Horsens Dampmøllens Silopakhus, Frøavlskompagniet); endvidere afgives Plads for Imprægneringsanstalten, Havnemøllen, Eksportstaldene, Mælkekondenseringsfabrikken og andre Virksomheder. Havnen har et samlet Vandareal paa 100,000 m² og en Bolværkslængde paa 2000 m; Dybden i Sejlløbet er 6,9 m, og ved den største Del af Bolværkerne findes samme Dybde. De egentlige Havnepladsers Areal udgør c. 250,000 m², og Havnen disponerer i Forbindelse med Kommunen over Arealer af lign. Størrelse, der med Sporforbindelser er velegnede til industriel og kommunal Brug. Havnevæsenet bestyres af Havneudvalget, der bestaar af Borgmesteren og 4 Medl. Ved Havnen er ansat en Havneingeniør og en Havnefoged. 1925 ejede Havnen i Værdier c. 15 Mill. Kr. og havde en Gæld paa c. 650,000 Kr. Havne- og Bropenge udgør aarlig c. 375,000 Kr. Paa Havnens Sydside er 2 røde, faste Ledefyr (opsat 1902), der i Forb. med Ledefyr paa Hjarnø, paa Haldrup Mark paa Fjordens Nordside og paa Sejlet Mark paa Sydsiden muliggør Besejling af Havnen ogsaa om Natten. Ved Havnen er der 2 Lodser og paa Hjarnø 2 Lodser, der lodser mod N. til Aarhus, mod S. til Fredericia og mod Ø. til Odense Fjord. (Om Havnen se J. Andersen, Horsens Handelsforening i 50 Aar, Horsens 1913).

I gejstlig Henseende udgør Købstaden (fra $\frac{1}{10}$ 1904) to Pastorater, Vor Frelseres Sogn og Klostersognet. Byen er Bolig for Dommerne for Horsens Kbst. og for Bjærge-Hatting Hrdr. m. m., samt Politimestrene for Horsens Kbst. m. m. og for Vore-Nim Hrdr. m. m. (se p. 5). Den hører under Skanderborg Amtstuedistr., Horsens Lægekr. (Kredslægen bor her) og har 3 Apoteker („Helms' Apotek“, Søndergade, det ældste, grl. 1688, om Bygningen se p. 120, Svaneapoteket, Hj. af Torvet og Borgergade, opr. 1870, og Nørre Apotek i Smedegade (opr. 1897)). Den hører til Amtets 1. Folketingskr. (Opstillingskr.), for hvilken den er Valgsted, Horsens Skatte- og Vurderingskr., Gl.-Skanderborg Amts 2. Forligskr., 4. Udskrivningskr. 144. Lægd, samt er Sessionssted for Læggerne 114-28, 130, 137, 139-41, 143-74, 176, 184 og 185 af 4. Udskrivningskreds.

Ved Postvæsenet er ansat 1 Postmester, 4 Kontrollører og 8 Ekspedienter, ved Telegrafvæsenet 1 Bestyrer og 12 Telegrafister, og ved Toldvæsenet 1 Toldinspektør, 1 Toldkasserer, 3 Kontrollører og 7 Assistenten.

Jærnbaner. Horsens er efterhaanden blevet et ret vigtigt Jærnbane-knudepunkt, idet Byen er Station paa den østjyske Længdebane, der aabnedes $\frac{4}{10}$ 1868 (se i øvrigt under Fredericia) og senere er blevet Udgangspunkt for 4 Privatbaner, der

har fælles Hovedkontor og Driftsbestyrer. 1) *Horsens-Juelsminde Jærnbane* (30,5 km) er bygget i Henh. til Lov af $^{12}/_5$ 1882 og Eneretsbevilling af $^9/_5$ 1882. Den ejes af Horsens-Juelsminde Jærnbaneaktieselskab (Horsens). Den aabnedes for Driften $^{25}/_5$ 1884 og kostede i Anlæg 1,127,600 Kr.; Staten afholdt Halvdelen af Ekspropriationsudgifterne. (Se H.-Juelsminde Jærnbane 1884-1909, Horsens 1909). I Driftsaaret 19 $^{28}/_{24}$ var Antallet af rejsende 144,813, Totalvægten af den befordrede Mængde Gods og Kreaturer udgjorde 35,770 Tons. 2) *Horsens-Tørring Jærnbane* (28,1 km) er bygget i Henh. til Lov af $^{12}/_4$ 1889 og Koncession af $^{22}/_{11}$ s. A. og aabnedes for Driften $^1/_12$ 1891. Den kostede i Anlæg 721,498 Kr., foruden Halvdelen af Ekspropriationsudg., der afholdtes af Staten. Den ejes af Horsens-Tørring Jærnbaneselskab, lmt., (Horsens). (Se H.-Tørring Jærnbane 1891-1916, Horsens 1916). I Driftsaaret 19 $^{28}/_{24}$ var Antallet af rejsende 107,326 og Totalvægten af den befordrede Mængde af Gods og Kreaturer 35,273 Tons. 3) *Horsens-Bryrup Jærnbane* (38,0 km) er bygget i Henh. til Lov af $^8/_5$ 1894 og Eneretsbevilling af $^{20}/_5$ 1896 og aabnedes for Driften $^{23}/_4$ 1899. Banen kostede i Anlæg 1,030,000 Kr. (Staten afholdt Halvdelen af Omkostningerne). Den ejes af Horsens-Bryrup Jærnbaneaktieselskab (Horsens). I Driftsaaret 19 $^{28}/_{24}$ var Antallet af rejsende 143,524. Totalvægten af den befordrede Mængde af Gods og Kreaturer udgjorde 23,587 Tons. (Begge de sidstn. Baner er smalsporede (Sporvidde 1 m); men de ombygges for Tiden til normalsporede og forlænges, Tørringbanen til Tyregod og med Sidebane Rask Ml.-Ejstrupholm, Bryrupbanen til Silkeborg; Forlængelsen Tørring-Tyregod (19,5 km) bygges i H. t. Lov af $^{27}/_5$ 1908 og Eneretsbevilling af $^{31}/_{12}$ 1919, Anlægssummen er anslaaet til c. 1,5 Mill. Kr., hvoraf Staten yder $^3/_5$; Sidebanen Rask Ml.-Ejstrupholm (26,5 km) bygges i H. t. Lov af $^{20}/_5$ 1918 og Eneretsbevilling af $^1/_12$ 1919, anslaaet Anlægssum c. 2,5 Mill. Kr., hvoraf Staten yder $^1/_2$; Forlængelsen Bryrup-Silkeborg (22,5 km) bygges i H. t. Lov af $^{20}/_5$ 1918 og Eneretsbevilling af $^{31}/_5$ 1920, anslaaet Anlægssum c. 3 Mill. Kr., hvoraf Staten yder $^3/_5$; Arbejderne forventes tilendebragt samtidig med Horsens Statsbanestations Flytning i 1928). 4) *Horsens-Odder Jærnbane* (33,6 km) er bygget i H. t. Lovene af $^8/_5$ 1894, $^{10}/_5$ 1900 og $^{20}/_5$ 1901, samt Eneretsbevilling af $^{24}/_5$ 1901, og aabnedes for Driften $^{14}/_5$ 1904. Den kostede c. 2 Mill. Kr., hvoraf Staten ydede Halvdelen. Banen ejes af Horsens-Odder Jærnbaneselskab (Horsens). I Driftsaaret 19 $^{28}/_{24}$ udgjorde Antallet af rejsende 110,710, Totalvægten af den befordrede Mængde af Gods og Kreaturer 28,959 Tons. — H.-Tørring og H.-Bryrup Banerne har en fælles Banegaard S. for Statsbanestationen og fælles Spor til Lund; H.-Odder og H.-Juelsminde Banerne udgaar fra Statsbanestationen (se p. 115). — Fra Horsens befordredes med Statsbanerne i Driftsaaret 19 $^{28}/_{24}$ 180,928 Personer. Totalvægten af Gods og Kreaturer afsendt med Statsbanerne fra H. udgjorde 76,693 og ankommet til H. 61,959 Tons (excl. Transit til eller fra Privatbaner). Fra H. befordredes med *Juelsmindebanen* i Driftsaaret 19 $^{28}/_{24}$ 64,504 Personer. Totalvægten af Gods og Kreaturer ankommet til H. med denne Bane var 12,780 og afgaaet fra H. 19,894 Tons. Med *H.-Bryrupbanen* befordredes s. A. 41,341 Personer fra H. Totalvægten af Gods og Kreaturer ankommet med Bryrupbanen var 5976 og afgaaet fra H. 15,967 Tons. For *Horsens-Odderbanen* var de tilsvarende Tal: 27,058 Personer, 4549 og 7091 Tons. For *Horsens-Tørringbanen*: 43,671 Personer, 8114 og 24,966 Tons.

Horsens staar i regelmæssig Dampskibsforbindelse med København (Det forenede Dampskibsselskab), samt med Alrø, Hjarnø, Endelave og Samsø (A/S Horsens Dampskibsselsk., stift. 1918, Aktiekap. 150,000 Kr.).

Historie. Navnet staves i Vald. Jordeb. *Horsnæs*; det udledes almindelig af „Hors“ (Hest) og „Næs“, hvad der ogsaa stemmer overens med Byens Vaaben (at Navnet oprindl. har været Hothersnæs, som det findes i Saxo, har ingen historisk Hjemmel). Det er en meget gammel By, der sandsynligvis allerede i 11. Aarh. har haft Betydning, om man end først træffer dens Navn i 12. Aarh., da den var Mønsted under Borgerkrigen 1147-57. Dens Beliggenhed gjorde den tidlig til en vigtig Handels- og Skibsfartsby, om den end ligesom de andre danske Købstæder i Middelalderen er bleven hæmmet af Hansestæderne. Byens Navn forekommer ofte i Forbindelse med hist. Begivenheder. Under Krigen mellem Erik Plovpenning og Abel blev den plyndret og brændt 1247; 1261 kom et norsk Sendefærd til H. for at hente Ingeborg, Erik Plovpennings Datter (som opholdt sig i et Kloster i Nærheden), da hun skulde giftes med Magnus Lagabøter. Under Krigen med Norge blev Byen brændt 1285 af den norske Fribytter Alf Erlingsen. Erik Menved opholdt sig i H. 1292 og 1299 og udstedte flere Breve herfra. Samme Konge sluttede i H. $\frac{9}{8}$ 1313 et Forlig med Hertug Erik af Sønderjylland og lod ved samme Lejlighed nogle Adelsmænd dømme som Forrædere, fordi de havde ægget Bønderne til Oprør; de oprørske Bønder blev ligeledes straffede og tvungne til at opføre en Borg i eller ved H. (maaske hvor nu Bygholm ligger, se d.). At Byen har lidt under Interregnet og de paafølgende urolige Tider, ligesom under den sorte Død i 14. Aarh., er vel utvivlsomt. Erik af Pommern sluttede $\frac{22}{8}$ 1432 i H. en Vaabenstilstand paa 5 Aar med de holstenske Grever og Hansestæderne. En Rigsdag holdtes her 1453. $\frac{9}{2}$ 1523 forhandlede Chr. II med Repræsentanter for de misfornøjede jyske Herremænd paa Skt. Hans Kloster.

Byen har tidlig haft sin egen Stadsret, i alt Fald fra 13. Aarh., vistnok tagen af den slesvigske Stadsret, hvad der fremgaar af det VI p. 431 omtalte Brev fra 1317, hvori Horsens Borgere sender Æbeltoft en Afskrift af „Vor Lov, som er stadfæstet af de danske Konger“. Hvornaar den har faaet Købstadsrettigheder, vides ikke. De ældste kendte Privilegier er udstedte 1442 af Chr. af Bayern og ofte senere bekræftede og udvidede, saaledes 1452, 1485, 1503, 1531, 1540, $\frac{13}{12}$ 1560, 1597, $\frac{30}{11}$ 1648 og $\frac{23}{1}$ 1672.

Byen havde i Middelalderen to Klostre*). *Franciskanerklosteret* blev stiftet i 1261 af Ridder Niels Manderup til Barritskov, der skænkede Graabrødreordenen sin store Gaard i H. tillige med alle sine Byggegrunde og Pladser dér, imellem Badstuestræde og Byens Grave mod Ø. og Borgergade mod N.; selv blev han sen. Munk i Klosteret. I de flg. Tider betænkttes Klosteret ofte med Gaver, saaledes i Testam. 1268, 1319, 1396, 1495, 1509, 1514 og 1519. Aar 1275 og senere, sidst 1529, holdt Franciskanerne Kapitel her; under Erik af Pommern, Chr. I og Hans er der holdt Møder og Retterting her. Ved 1497 hjem-søgtes Klosteret af en større Brand; 1504 antog Munkene den strengere Ordensregel, Observansen. Efter Antallet af Munkestole i Klosterkirken at dømme har der vel været indtil 18 Munke. I Reformationstiden fandt Munkene en Tid lang Støtte hos Adelsmanden Manderup Holck til Barritskov, en Ætling af Klosterets Stifter, men Uvilje fra Borgernes Side nødte dem snart til at drage bort; 1530 fik Borgerskabet af Kongen Løfte paa at erholde tilbage alle de Gaarde og Jorder i Byen, som var komne til Klosteret, naar Munkene drog bort; dette foregik Aar 1532, og Klosterkirken blev da givet Byen til Sognekirke, medens Klostergaarden bestemtes dels til Skole og Bolig for Præsten, dels til Hospital (se p. 109). Klosteret har sikkert paa sædvanlig Vis udgjort et firfløjet Bygningskompleks, af hvilket Kirken vistnok dannede den nordl. Fløj; om Skolefløjens Skæbne se p. 104. Desuden synes der til Klosteret at have hørt et Hus nede ved Aaen, S. for Kl.; Fundamenter af det blev truffene 1875 og senere. Det andet Kloster, et Herrekloster med betydeligt Jordegods, mod Ø. uden for Byen, *Skt. Hans Kloster* eller *Korsbrødregaarden*, var af Johanniterordenen. Det nævnes første Gang 1390, da der forekommer en Bernhard som Forstander for det, men sandsynligvis var det noget ældre. I Tidens Løb erhvervede det adskillige Ejendomme i Byen og paa Landet; 1438 mageskiftede det saaledes to Gaarde i Elbæk og Gangsted samt en Bod i Horsens mod en Mark ved Hansted Bro, der tilhørte Øm Kloster; 1505 havde det Andel i Elling Mark; ogsaa Priorslykken og Spedalsø ved Horsens havde det Raadighed over, ligesom Horsens Skt. Jørgens Gaard vistnok har staaet i Afhængighedsforhold til det; 1530 skødede Prior og Konvent Lerager (i Nør-

*) At der skulde have været et tredje Kloster, for Dominikanere, beror paa en Misforstaaelse. Den Sortebrøder „Michael de Horsnes“, der 1246 sendtes til Estland, hørte ikke hjemme i noget Kloster i H., men opholdt sig her som Terminsbrøder (mulig udsendt fra Sortebrødreklosteret i Aarhus).

vang Hrd.) til Mogens Gøye. 1456 betænktes Kl. i Niels Gyldenstjernes Testamente. Klosterkirken synes mærkelig nok tillige at have været Sognekirke; thi 1480 fik Prioeren Pavens Tilladelse til, at de Sognefolk, som indtil da havde søgt Klosterkirken, fremtidig for at undgaa Sørøveroverfald (!) maatte søge Skt. Jacobi Kapel i Horsens, der tilhørte Klosteret. Ved Reformationen inddroges Klosteret under Kronen og bortforleenedes til adelige, saaledes 1537 til fhv. Biskop Oluf Munk; 1568 blev det forlenet til Holger Rosenkrantz, der ^{29/1} 1575 fik det tilskødet af Kongen „med Bygning, Kirke, Kirkegaard tillige med alt Gods“, deribl. omtr. 60 Bøndergaarde (se p. 131). Klosteret har sikkert været et firfløjet Komplex, af hvilket Klosterkirken dannede den sydl. Fløj, men heraf findes nu intet Spor; Klosterkirken forsvandt sikkert længe før de øvrige Bygninger. Paa Klosterkirkegaarden er der fundet murede Grave. Til Klosteret hørte som til alle andre Johannitterklostere et Sygehus, der laa paa Kirkegaarden S. for Kirken, imod Stranden; 1542 blev det skænket til Aarhus Hospital. — Af milde Stiftelser har Byen haft to: et Helligaandshus og en Skt. Jørgens Gaard. Helligaandshuset hørte til Rækken af de borgerlige Hospitalsstiftelser; det bestod i alt Fald i 1509, maaske døg allerede 1468, idet det mulig er identisk med den „Helgensgaard i Horsens“, der nævnes d. Aar. Med Hospitalet var forbundet et Kapel. Helligaandshuset blev med alt Tilliggende 1541 skænket til Aarhus Hospital, hvortil Lemmerne flyttedes, men 1560 blev det atter oprettet som Hospital (se p. 110). Ved Udgravning under Raadhuset 1922 fandtes betydelige middelalderlige Fundamenter, et Stykke af en Sokkel af Kampestenskvadre under nogle Skifter af Munkesten i Munkeforbandt, hvilket man har villet anse for Rester af Helligaandshuset. Skt. Jørgens Gaarden, for spedalske, laa uden for Byen, uvist hvor, muligvis paa det nuv. Hospitals Grund; den nævnes første Gang 1492, da Kong Hans tillod, at Torsted Kirke fremdeles maatte tilhøre den (stadf. 1502 og 1524); ved Chr. III's Brev af 1542 er den sikkert blevet ophævet. — Byen har mulig haft en Kirke endnu foruden de to nævnte Klosterkirker og Skt. Ibs Kirke. Thi ved Brev af 1540 tillod Chr. III Borgerne i H. at „nedbryde den gamle Kirke, som kaldes Vor Frue Kirke, og benytte Kalk, Sten, Klokker og Tømmer og anden Del til Hjælp til at opbygge deres Sognekirke med“. Den her mente Sognekirke er vistnok den tidligere Graabrødrekirke, der 1532 blev Sognekirke. „Vor Frue Kirke“ har man almindelig antaget var identisk med Skt. Ibs Kirke eller den nuv. Vor Frelzers Kirke, idet denne oprindl. skulde have været indviet baade til Vor Frue og Skt. Ib; allerede 1480 kaldes den capella sancti Jacobi og 1532 Skt. Ibs. Snarere kunde man tænke paa Skt. Hans Klosters Kirke, da Klosteret 1480 kaldtes „preceptoría beate Marie virginis“, men dette er ogsaa tvivlsomt. Endelig har man ment, at det var Helligaandshusets Kirke. Om en Vor Frue Kirke i Horsens vides for øvrigt intet. — At Byen i Middelalderen har haft flere Gilder, maa antages; 1532 nævnes Vor Frue Kompagni, og der har været et Skt. Peders Gilde, som var Smedenes Lav; dets Signet, fra den ældre Middelalder, findes nu i Nationalmuseet; der maa vistnok ogsaa have været et Skt. Gertruds Gilde (1627 nævnes „Skt. Gertruds Have“), og maaske et Papegøjegilde.

Byen har i Middelalderen været omgivet af Grave og Volde; 1261 nævnes den østre Grav, der vistnok har gaaet midt over Kattesund noget Ø. for Borgergade ned til Aaen; ligeledes omtales vestre Grav, om hvilken Gaden „Graven“ mellem Nørregade og Søndergade endnu minder, og som har gaaet fra Søndergade til Aaen, der hvor Raadhusgade nu er; mod N. har Grænsen vistnok været omtrent, hvor Kildegade nu gaar; mod S. havde Byen en naturlig Grav i Aaen. I et Kongebrev af 1581 tillades det Byen at bruge og bebygge Resterne af de gamle Volde, som da laa øde og ubrugte. Byen har haft 5 Porte: Sønderport („Hospitalsport“, ved Byens ældste Bro Sønderbro, ogsaa kaldet Skt. Jørgens Bro, Højbro og Hospitalsbro), Fugholms Port, Smedegades Port, Kattesunds Port og Borgergades Port (først nedbrudte ved Konsumtionens Ophævelse ved Midten af 19. Aarh.). Den næstældste Bro er Fugholms Bro.

I Slutn. af Middelald. og Beg. af den nyere Tid tiltog Byens Handel især paa Lübeck, Hamborg, Bremen, Amsterdam og Norge, efterhaanden som Hansestædernes Magt knækkedes; den regnedes for en af Jyllands vigtigste Byer, mange adelige havde Gaarde der, bl. a. Ejler Hardenberg til Matrup, og Velstanden steg, om ogsaa Fremgangen for en kort Tid kunde hæmmes ved Pest og Ildebrand. Saaledes fik Borgerne efter en stor Brand 1540 Skattefrihed i 4 Aar, og 2 Aar efter fik de Kronens Mark, Lovby Mark, mod en aarl. Afgift, for at Borgerne kunde komme til „deres rette Næring og Bjærgning“ og Byen „saa meget desbedre blive bygget og forbedret igen“. Efter en anden stor Brand under Fr. II fik Borgerne atter Skattefrihed i 2 Aar, men tillige Paalæg om at tække Husene med Tegl. Pesten har hjemsøgt Byen bl. a. 1578-79. I øvrigt tog Byen stærk Del i de store Bevægel-

ser, der indledede den nyere Tid. Reformationen fik tidlig Fodfæste, navnlig ved Prædikan-ten Peder Borgsmed, der allerede optraadte her 1530 († 1572). Chr. III modtog de jyske og fynske Stænders Hylding ¹⁸/s 1534 uden for Horsens. Under Krigene i 17. Aarh. led Byen meget; den plyndredes baade af Venner og Fjender. Saaledes huserede den tyske Oberst Wolf Heinr. Bauditz (Baudissin), der var i dansk Tjeneste, slemt her i 1627, og s. Aar besattes den af de kejserlige Tropper, der først forlod den ved Fredsslutningen 1629. Næppe var den kommen til Kræfter igen, før den i Jan. 1644 blev besat af de svenske, som brandskattede den for over 30,000 Rd. og for en stor Del ødelagde den, idet 89 Gaarde og Huse var mer eller mindre i Grus og dens Skibe ruinerede eller bortførte, „saa at mange derudover ere geraadne i Armod, og udi Byen nu er ganske ringe Formue og Næring“. Ved kgl. Brev af 1646 fik H. Skattefrihed for 3 Aar. Atter besattes den af de svenske 1657, og Aaret efter kom de allierede, Polakkerne og Brandenborgerne, der efterlod den i en saadan Tilstand, at den for lange Tider laa nede; 1672 havde den kun 1584 Indb., da mange var flygtede fra Byen; 1682 var der kun 87 Gaarde, 72 Huse og 279 Boder (mod 123, 158 og 302 i 1627) og en stor Del øde Pladser. Dertil kom Indkvarteringer og forøgede Skatter, Handel og Søfart gik tilbage, og Byen stod i Stampe til langt op i 18. Aarh.; 1720 siger Magistraten, at af de 214 Mænd, der havde Borgerskab, var Halvdelen fattig, og en stor Del betlede Brødet, og 1753 erklærer den, at „den sorte Armod regerer i de fleste Huse med bevåbnet Haand“; dog fandtes der velstaaende Købmandshuse som G. H. de Lichtenberg og andre, hvis Byggevirksomhed endnu præger Byen. 1709 havde Byen 17 Fartøjer paa 152¹/₂ Læster, 1711 kun 13 Fartøjer paa 127¹/₂ L.; ifl. Magistratens Sigende i Marts 1721 havde Byen ved Fjendehaand mistet 12 Skibe, takseret til ialt 25,000 Rd.; 1726 var der 18, 1732 og 1735 24 Skibe paa 232 L., 1746 20 Skibe paa 156 L. Skibsarten gik mest paa Flensborg, København og Østersøbyerne samt Norge. En væsentlig Hindring for Sejladsen var de slette Havneforhold, til hvis Forbedring der først blev gjort noget af Betydning i Slutningen af 18. Aarhundrede (se p. 125). Folketallet angives 1769 til 2584 og 1787 til 2221. Endnu 1806 (da der fandtes 31 Skibe paa 457 L.) kunde Borgmesteren sige, at Tilstanden var den samme som 1768. Men da den syv-aarige Krig med England og den deraf følgende Krise var overstaaet, og Havnearbejdet havde faaet Fart, kom Fremgangen og Udvidelsen, navnlig efter 1840. Handelsflaaden var 1855 44 Skibe (1042 L.), 1864 46 Skibe (1155¹/₂ L.), 1875 49 Skibe (2097 L.). Til yderligere Udvikling har de store Jærnbaneanlæg og de i nyeste Tid foretagne Havneanlæg tjent; Byen har stadig trods Konkurrence fra Aarhus' Side hævdet sig som en betydelig Handelsby, velbeliggende i et godt Opland, og har desuden faaet megen Industri af forskellig Art og er i det hele en af de driftigste og raskest fremskridende blandt Østjyllands Byer. Den var 1801 Jyllands femtestørste By, nu har den overfløjet baade Fredericia og Randers og staar som Nr. 3. — I 1808 havde Byen Indkvartering af fransk-spanske Tropper. Baade 1848, 1849 og 1864 var den besat af Fjenderne.

I Slutningen af 18. Aarhundrede fik Horsens sit lille Hof, idet 2 Prins og 2 Prinsesser af den russiske Kejsersfamilie, Catharina († 1807), Elisabeth, Peter og Alexis, tog Ophold her 1780. Det var Børn af Anton Ulrich, Hertug af Braunschweig, Broder til Dronning Juliane Marie, og Anna af Mecklenburg, hvis ældste Søn Ivan var bleven bestemt til russisk Tronfølger af Kejserinde Anna; men et Aar efter dennes Død 1740 blev han styrtet af Peter den Stores Datter Elisabeth og tillige med sine Forældre og 4 Søkende satte i Fangenskab, senest paa en lille Ø i Dwina nær ved Archangelsk. Efter at Ivan og Forældrene var døde, besluttede Catharina II at formilde de overlevende 4 Børns Fangenskab, og ifl. Overenskomst mellem det danske og russiske Hof blev de 1780 sendte til Horsens, hvor der blev købt to Gaarde paa Torvets Sydside, med Have ud til Aagade, til Bolig for dem. Gaardene blev sammenbyggede og indrettede under Ledelse af Bygmester Prof. Harsdorff, med et lille Kapel efter græsk-katolsk Ritus; det var det saakaldte Palæ. Den russiske Kejserinde udredede alle Udgifterne, ligesom hun betalte den aarl. Apanage. Den sidste af de 4 Søkende døde 1807 (se p. 98). (H. E. Friis, Det russ. Fyrstehof i H., Kbh. 1895; Stchekunoff, Kejserinde Catharina II's Breve til Enkedronn. Juliane Marie, Kbh. 1914). Fra 1810 til 1829 beboedes Palæet af Charlotte Frederikke, Prins Chr. Frederiks (Chr. VIII) fraskilte Gemalinde, som levede her i en Slags Forvisning og førte et muntert selskabeligt Liv. 1830 blev det ombygget og afgav derefter Lokaler for Klubben „Foreningen“. Om Palæets videre Skæbne se p. 105.

Byen har vistnok haft fast Garnison siden 1724, da 2 Kompagnier Rytteri indkvarteredes i Byen (1739 forøgedes det til 3 Komp.), og indtil det slesvigske Kyrasser-Regi-

ment, hvoraf Staben og 3 Eskadroner laa her, blev opløst 1842; efter Armé-Organisationen af 1842 blev den Garnisonssted for 37. Bataillon indtil 1895.

Som omtalt ovfr. blev Skt. Hans Kloster med tilligg. Gods 1575 tilskødet Rigsmarsk Holger Ottesen Rosenkrantz († s. A.), der omdannede Klosteret til en Adelsgaard *Stjernholm* (opkaldt efter Hustruen Karen Gyldenstjerne), som Enken beholdt som Enkesæde til sin Død 1613. Sønnen Otte Chr. Rosenkrantz til Boller solgte Gden 1616 til Chr. IV, der lagde Bygholm Len under Stjernholm og flyttede Lensmandens Residens hertil fra det omr. paa denne Tid ødelagte Bygholm (s. d.), som nu blev Ladegaard til „Stjernholm Slot“. Den sidste Lensmand paa Stjernholm Len var Henning Pogwisch. Fr. III solgte 1661 S. med Bygholm (s. d.) til Peder v. Uffeln fra Hamburg og Dominicus og Joh. v. Uffelns Arvinger, men et af de nye Amter beholdt Navnet Stjernholm Amt (se p. 6). Uffeln solgte 1670 S. med Bygholm til Familien Bülow, og kort efter lod lauenborgsk Landmarskal og Landraad Joachim Werner Bülow († 1724) det da forfaldne Stjernholm Slot nedrive og Materialerne benytte til Genopførelsen af Bygholm, der oprettedes til Hovedgaard. Grunden med Tilliggendet kom nu paa andre Hænder; 1829-35 ejedes den af Statskassen, som solgte den til Ritmester, Kmjr. v. Thienen, der opførte en ny Gaard Stjernholm omtr. paa den gamles Plads. Fra 1843 ejedes den af Politikeren, Herredsf. J. P. With († 1854); men 1879 blev den købt af Kommunen og hele Arealet udlagt til Byggepladser, efter at Grunden, der før hørte til Hatting Sogn, $\frac{1}{2}$ 1884 var lagt ind under Horsens By; nu minder kun „Stjernholmkvarteret“ om Stedet. — Det gamle Slot har efter Resens Tegn. 1677 været ret anseeligt; men paa D. Atl.'s Tid var der ikke mindste Spor tilbage af det, ikke engang Grundstenene, der var borte førte til Bygninger og Gærder. Paa „Slotstøften“ stod da kun et Bondehus, som kaldtes „Slottet“, og Manden, som boede der, kaldtes „Slotsmanden“. Efter en Synsforretning 1645 bestod Slottet da af en Borggaard, der omsluttedes af 4 Fløje, alle i to Stokv. med Karnapper baade til Gaarden og til Udsiden, og en ved en Port med Borggaarden forbunden Staldgaard, N. for Borggaarden, ogsaa omsluttet af Bygninger.

Horsens henføres i Vald. Jrdb. under Hatting Hrd., fra hvilket den først skiltes ved Res. af $\frac{1}{2}$ 1799, da den lagdes under Aarhus Amt, i Stedet for, som Amtsomordningen af 1794 egentlig bestemte, under Vejle Amt; ved Oprettelsen af Skanderborg Amt 1824 lagdes den ind under dette.

Af bekendte Mænd, der er fødte i H., nævnes: Ærkebiskop Hans Svane (1606-68), Søfaren Vitus Jonassen Bering (1681-1741), General Poul Vendelbo, adlet under Navnet Løvenørn (1686-1740), Gerhard Hansen de Lichtenberg (1697-1764), Statsmanden Ove Høgh-Guldberg (1731-1808), Historikeren, Præsten Vilhelm Bang (1843-1910) og Maleren A. Dorph (1831-1914).

Paa Byens Grund er der flere Steder langs Fjorden fundet Affaldsdynger fra Stenalderen. Af særlig Interesse er et Fund af ornamenterede Hjortetakssager fra en meget tidlig Del af Stenalderen, der er opmudrede i Horsens Havn. — En „hellig Brønd“ udenfor Horsens nævnes 1724 (Aarh. Stifts Aarb. 1922 p. 123).

Litt.: N. D. A. Ræder, Udsigt over H. økonomiske Tilstand, Horsens [1834]; s. Forf., Beretn. om H. Byes økonomiske Tilstand efter Regnsk. f. A. 1833-46, Horsens. — H. v. Essen, Historiske Notitser om H. samt Vejviser for 1866. — O. Fabricius, H. Købstads Beskr. og Hist., Odense 1879, og Bidr. til H. Bys Hist., i Saml. t. j. Hist. 2. R. II p. 351 flg. — H. C. Hansen, Vaabenbrødrene f. H. og Omegn 1859-84, Horsens 1884. — Selsk. De dske Vaabenbrødre f. H. 1859-1909, Horsens 1909. — Selsk. De dske Forsvarsbrødre i H. og Omegn 1875-1905, Horsens 1905. — H. Købstads Vejviser 1900-19. — Svend Aae, Horsens og Omegn, Horsens 1916. — Danske Byer og deres Mænd IV, Aarhus 1916, og IVa, Aarhus 1919. — Johs. Mallng, Har der eksisteret en Frue Kirke i Horsens? i Aarb. Stifts Aarb. 1911. — Hans Knudsen, Fra Holbergtidens Horsens, sst. 1921-22. — Aage Simonsen, Horsens og Omegns Kirker, Horsens 1924. — Et Manusk. af Knud Jensen Monberg, vedr. Byens ældre Personalhist., særlig Slægtten Monberg, findes i Afskr. i Statsbibl. i Aarhus.